

Литературайин Табасаран

ЖУРНАЛ КЪЮБ ВАЗЛИК САБАН УДУБЧІВУРУ

Поэзия

Проза

Драматургия

**Литературайин
критика**

Тарих

Чал

6 / 2022

ноябрь – декабрь

Литературайин Табасаран

РЕСПУБЛИКАЙИН ЛИТЕРАТУРАЙИННА ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
ВА ЖЯМЯАБТЛУГЪДИННА ПОЛИТИКАЙИН ЖУРНАЛ

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Учредитель:

Агентство информации
и печати Республики Дагестан

Издание журнала
восстановлено с 2019 г.

6

2022

ноябрь – декабрь

Государственное
бюджетное учреждение
Республики Дагестан
«Редакция республиканских
литературных журналов
“Соколенок” и “Литературный Дагестан”»

КІУЛАР

ПОЭЗИЯ

Муслим Къурбанов

Халкъ жвуван ву, жвувра халкъдин
гъаргандиз. Сонетарин кунцІ 6

Багъир Ражабов

«Бажаранлу аьлимарин хизан»
Поэма 22

Эльмира Аьшурбегова

«Бабан Аттур». *БицІидариз махъв* 28

ПРОЗА

Гьюсейн Гьюсейнов

«Хлинцар ва бацар» *Повесть* 32

Шихмягъямат Гьямидов

«Хизандикан анекдотар ва
тахаллусар» 50

Д.Н. Мамин-Сибиряк

Ругъул гардан(*Ихтилат*) 60

ДРАМАТУРГИЯ

Ражаб Нуров

«Гьялим халуийн сумчир».
Комедия 68

КІУЛИН РЕДАКТОР

М.М. Аьгьмедов

«ЛИТЕРАТУРАЙИН ТАБАСАРАН»

журналин редактор

С. Къасумова

РЕДАКЦИЈАЙИН КОЛЛЕГИЯ

Аь. Аьбдурягьманов

Аь. Аьшурбеков

Э. Аьшурбегова

Ш. Дашдемиров

Ш. Жамалиева

С. Кюребегова

Аь. Къурбанов

М. Къурбанов

Ю.Муртузалиев

Г. Уьмарова

Ш.Шагьмарданов

ЛИТЕРАТУРАЙИН КРИТИКА ТАРИХ ЧІАЛ

Эльмира Аьшурбегова

«Табасаран чІалниинди википедияйиз
кюмек абгури».....82

Мягьямед Гъясанов

«Табасаран гьюкумдрарин
гьякьнаан».....84

Шихмягьямад Гъямидов

«Лезги ва табасаран чІаларин
багахьлувалар» 89

Сефижат Къасумова

«Табасарандин нурар» – 90 йисан
халкьдин гьуллугьнаъ 91

ТЕЛЕФОНДИН НУМРИЙИР:

Кіулин редактор: 67-16-31.

Редактор: 8 (963-375-19-45),
e-mail: sefijatkasimova@mail.ru

Бухгалтерия: 67-18-75

Регистрационный номер:

ПИ №ТУ 05-00444 от 10.04.2022 г.

выдан Управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан.

Типография: ООО «Издательство «Феникс-пресс»

Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала, пр. Петра I, 61

ЛИТЕРАТУРАЙИН ТАБАСАРАН №6 2022 г.

На табасаранском языке

Печать офсетная.

Бумага офсетная. Формат 70 x 108 1/16.

Усл. печ. л. 8,75. Физ. печ. л. 6,25. Уч. изд. л. 6,6.

Подписано в печать 06.12.2022 г. Выход в свет 15.12.2022.

Тираж 331 экз. Заказ № 1324. Цена свободная.

Редакция и издатель: Государственное бюджетное учреждение
Республики Дагестан «Редакция республиканских литературных журналов
“Соколёнок” и “Литературный Дагестан”».

Адрес редакции и издателя: 367000, РД, г. Махачкала, ул. Даниялова, д. 55.

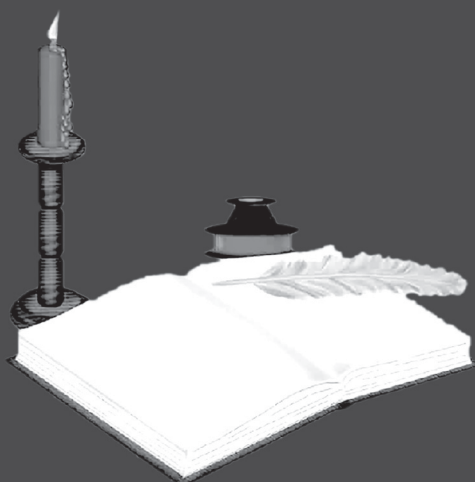
Электронный адрес редакции:

litdag@mail.ru

Подписной индекс: на год – ПС791–0, на полугодие – ПС246–0.

Роззур

ЦІЙИ 2023-ПИ ЙИС МУБАРАК ИБШРИ!

Магъа 2022-пи йисра сарун зат дарфузди ихъ уьмриан гъубшну. Му йис гизаф дердер-хажалатар айиб гъабхъну гъапишира, кучІал даришул. Йисан эвелиъ, 2022-пи йисан 24 феввалиъ, гъачІининган сѣаът 6-диъ уьлкейин президент Владимир Путин, Украинайиъ хусуси метлеб айи дявдин операция ккебгъуваликан мялумат хъади, халкъдихъна илтІикІнийи.

Мидланра савайи, гъаму йисан 21-пи сентябриъ Владимир Путинди уьлкейиъ беъем дару мобилизация мялум гъапІнийи. Дидин метлеб Украинайиъ ва Урусатдин дахилназ гъафи ДНР, ЛНР республикийириъ, Запорожский ва Херсонский областариъ гъябгъюрайи хусуси метлеб айи дявдин операцияйиъ иштирак'вал апІуз дявдин цІийи подразделенійир яратмиш ва айидар беъем апІувал вуйи.

Гъелбетда, президентдин му мялумат ватандашари лап гъагъиди гъисс гъапІнийи, фицики аьхиримжи ражари уьлкейиз регъбервал туврайири мициб къарар 80-д йис мидиз улихъна, Ватандин Аьхю дявдиз халкъдиз дих апІруган, адабгънийи. Хъа гъи, думу пис ва хаин дявдин иштиракчйирикан ихъ арайиъ сар-къюрра имдру вахтна, дидин зийнар гъелелиг беъем сагъра дархъиди, хъана мициб мялумат кубкъувал, гъелбетда, фунур касдизра читин, фикриъ удрубишу ва аьх апІуз гъагъи месэла гъабхъну.

Къайд апІуб лазим вуки, дявдин операцияйиъ иштирак'вал апІуз Дагъустандиан мобилизация дапІнайидарикан варитІан гизаф табасаран халкъдин вакилар вуйиб мялум гъабхъну. Неинки ихъ дирбаш баяр, хъа гъацира шубарра, зийнар духънайи эскрариз медицинайин кюмек туври, гъи дявдин операцияйин улхъан жергйириъ а. Му спецоперацияйиъ улуну къягъялвализ лигну, ихъ баяр Урусатдин Игит заан ччвурназ лайикълура духъна. Мурари гъи цІийи тарих бикІура, спецоперацияйин иштиракчйирин ччвурар гъаммишандиз вуди Ватандин тарихдиъ гъузди. Дурар вари игитар ву...

Гъаддихъди сабси, фукъан дердер-гъамар ашра, уьмур чан аьдат вуйибси давам шулу. Экономикайин, яшайишдин, дулана-жагъдин ва жюрбежюр жара цирклариз, иллагъки гъийин аьгъватнаъ, ляхниъ буш'вал улунуб гъичра дурус дар.

«Литературайин Табасаран» журнатира гъябгъюрайи йисан, багъри литература наслариз уьбхюз ва артмиш аплуз зегъмет зигури, ихъ шаирарин эсерар, дулариз кьимат туврайи аьлимарин литературайин критика, тарихдикан ва чIалнакан вуйи жюрбежюр макъалйир чап аплури, чан ляхин давам гъапIну. Дидин машариъ, цIийи эсерарси, ихъ шаирари улихъна йисари яратмиш дапIнайи, хъа гъелелиг жямаяьтлугъдин арайиз яркъуди адагъну адру литературайин жюрбежюр жанрийрин эсерарра чап дапIна.

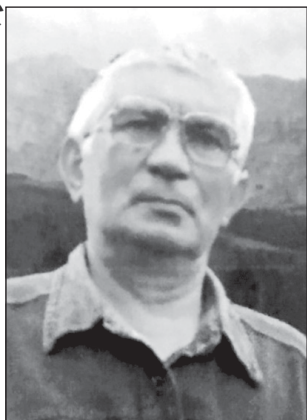
Мялум вуйиси, чIал ва литература – халкъдин кюгъне ва гъюзимбу деврар саб вуйи дамагълу ирсназ сатIи аплурайи ижми аьлакьа ву. Дулар халкъдин мелзнийин илмидикъан гагъди, думу халкъра яшамии хъибди, фицики чIалнаъ ва литературайиъ, культурайин гюзгдиъси, халкъдин милли хасият, аьдатар, дуланажагъ, яшайишдин къайдийир ва кьиматлувалар атIагна. Жевуван тарихдихъна, аьдатарихъна ва культурайихъна гъюрматлувалишинди янашимиш хъувал, халкъдинси, вари уьлкейинра мягъкам шибритI ву.

Гъюрматлу ватанагълийир!

Улубкъурайи цIийи 2023-ни йисахъди тебрик аплури, вари дюн'яйиъ ислягъвал ва инсаниятдиз аку гележесг хъуб, ихъ яшайишдин гъарсаб хайирлу ляхин хъуркъувалишинди кIулиз удубчIвури, агъалйириз хушбахтлу уьмур хъуб ккун аплураза.

Сефижат Къасумова, редактор

Муслим КЪУРБАНОВ

Къурбанов Муслим Зулкхайдаевич 1944-пи йисан 4-пи мартдиъ Табасаран райондин Жвуллли гъулаъ бабкан гъахъну. «Йиз Дагъустан» кІуру чан сабпи шиир дугъу 9-пи классдиъ урхури имиди, 1960-пи йисан, райондин «Колхоздин уьмур» газатдиъ чап гъапІну. Дидхъанмина дугъан кьалмиккан ккудучІву хайлин эсерари, гъадму гъисабнаан ихтилатар, новеллйири, юморин эсерари табасаран литература девлетлу апІуз хъюгъну. Муслим Къурбановдин саб жерге шиърарикан табасаран халкъдин юкІв али мяълийир духъна.

Гележегдиз вуйи ахю ниятар кІваъ утІукъну, фагъмиъ айи успагъи цІарар кагъзикна хуз имиди, 2005-пи йисан бажаранлу шаирин уьмур вахтсузди кьатІ гъабхъну.

БАБАН ДИХ

Ккивну шархъликк хил, пашман ву дишагъли,
Хъана дицдар дюн'яйиин цІиб алдар.
Саб фила-вуш жигъил вуйи, гъамус лиг –
ГъучІубхну маш, дибикІну чак тарихар.

Гъи жигъил ву, закур – кьаби, уьмур ву,
Му къанун ву табиаътдин чІивибдиз.
Хъа аькси вуй дядди кьисмат гъитІибкІну,
Къаби гъапІну му дишагъли вахтсузди.

Гъюрхну велед, илитну чан мухриин,
Айи-адру ялгъуз велед – сар чан бай.
Дюн'яйиин рази гъахъну, бахтниин
Бахт иливну, пиган бали чаз «дадай».

Ахю гъапІну гележегдиз бахтлу хъуз,
Мурад вуди, тamarзуди чахъ гъитуз.

Швушв ча дупну, адлу сумчир апІайиз,
Дявди велед гъурхну мугъан гъаргандиз.

Гъушну вахтар, хъана гъафну шад йигъар,
Амма бабаз шад йигъ гъеле гъафундар.
Умуд кими бабан гъушу рякъярик,
– Наш’ва, ккунир? – гъерхра бабу, ишури, –

– Уъл дубжназа, йикк илимдру хилари,
Гъач кудубтІуз саб къацІ таниш тІубари.
Шид дубхназа увуз ругдин гараѣди,
Къюб хумпІ апІин, мигъитан юкІв цІюхъюмди.

Яв ккуни риш учІвну ими кІарубдиъ,
АчІни духъну, швувазра учв гъахайиз.
Хъадукар ву, хилиъ кюкдин кунцІ ади,
Гъача, йиз бай, бахиш апІуз ккунириз.

Хъуркъа, ккунир, шаду яв инчІ улупа,
Къаби бабаз мани апІин тюмери.
КетІерцназа – аьхир йигъар йиз дуфна,
Кивуз яв баб гъача, багъри, накъварик.

Гъача, йиз акв, наан уву имива?
Наан имиш, тІирхру ничхрар, йипайчва...
Фу ватандиъ накъв гъабхънийкІан веледдин,
КкунийкІан гъич мак апІузкъан гюмбетдиз...

Магъа гъамци бабар гъахъну йитимар,
Дявди гъапІну дурарикан саилар.
Дявдиз велед гъаъру бабар даришри,
Гъарсар велед бабан суфраийхъ ишри.

Ярхла рякъюз ккилигури, миж кади,
Ккивну шархъликк хил, ишура дишагъли.

***

Саб фила-вуш гъушунчва багъри хул'ан,
Къисмат дубхъну багъри ватандин женгназ.
Гъафундарчва къяляхъ дявдин чюлиан,
Ими рюкъдиз дюнмиш духъну бабан кІваз.

Дар уълкйириъ удубзу ифдин цІадал,
Дюнмиш гъабхъну гъийин деврин мяълийиз.
Шагъид вуди гележегдиз, ичв гъялал
Накъварин руг сакит гъабхъну деврариз.

УкІу гюлди удубзу ичв ифдихъди
ГъижибкІунчва пак игитвал, маракълу
Гележегдин веледарин хабахъди,
Кюкйир дахъна накъвариин, ялавлу.

Ишри кюкйир думу хъадукран нурар,
Жанар фида дапІну учуз улупу.
Накъвариин куркІри хъадукран пилтІар,
Кюмек вуди ич нивгъариз, къувватлу.

Накъвариин ришври гъарган шад кюкйир,
Аку дюн'я гъялал вуди гъушдарин.
Женгнаъ игит гъашидарин гъи барйир,
Учу вуча далда дубхъну ичв шавгърин.

МЮРХЮН ГЪАР

(Баллада)

Адаш дядвиан гъафиган,
Мюрхюн гъелем гъулахъ киву.
– Гъаз яв, адаш? – узу гъерхган,
Циб дугъужвну, жаваб туву:
– Дявдин гъурхуллу йисари,
Таниш вуйзуз, чвеси, сар бай,
Узхъан жара гъич шулдаи,
Шаду кІван сар, учв – Николай.

«Коля», дупну, гъитуйча, ав,
Сумплар гъичра гъахъундаи.
Цимиржид йис, цимиржиб хъад,
Анжагъ гъамтІан гъабхъундаи.
Дугъу гъарган чан ватандин
Мюрхюн гъарар кІваин хуйи.
«Дидин гъарикк бабу къяб’ин
КІуру уччву мяъли», – кІуйи.
...Саб ражари мюрхюн ярквразъ
Эрг’вал йивуз деъну айча.
КІваълан дубшну учв эргнайиб,
Коля ярквразъ лицурайи.
Хъана, белки, мугъан кІваин,
Гъахъну шуйки багъри юрдар,
Багъри бабу мициб гъарикк,
Бици вахтна гъапІу мукъмар.
Рякъюрайшул думуган чаз,

Бици вахтнан ярар-дустар,
Гъянигъузйир хуз чиб ярквраз,
Гъяри-гъюру шаду вахтар.
Хабарсузди гъаму вахтна,
Автоматдин гъарай гъабхъи...
Хъуркъган учу чан багахъна,
Улар хъерхъну, дахъну аии.
Хилиъ мюрхюн гъарин циркил
Чюбкъну зийнихъ дибиснайи,
Гъябгъюрайи кІван ифдин
пІилтІ,
Му кІажаригъ бикъурайи...
Цимиржид йис, цимиржиб хъад
Му гъарикк тамам гъабхънийи,
Душмнин гюлди Коляйин шад
Хиялназ аъхир дивнийи.

Магъа, йиз бай, дюз аьгъвалат,
Му гъар кивбан бигар, себеб.
Гъи марци ву шад табиаът,
Гъаци гъубзуб ву ихъ метлеб.
Гъадму йиз дуст – кІваз йиз
манир,
Узуз, увуз кІваин ишри.
Аьсрариз учв ругдиъ айир,
Гъаму гъари кІваин апІри.

ГЮМБЕТ

Гюмбетдин кьамкъарихъди дишагъли
Алахънайи ишури, кІаруб алди.
ШилтІ апІури, дугъан нивгъар куркІрайи,
ЦІалцІам гъвандин дахаргнайи кьарцІарик.

Рагъури а ишбан пІилтІарин цІадлар,
Ригъун аквнакк нурарси дерккучІимрин.
Белки, душваъ рякъюрашул пак паплар –
Баб бадали женгназ душну, дарфирин.

Белки, бабаз рякъюрашул балин инчІ,
Аьхиримжи ражну уьмриъ чаз гъябкъю.
Шлиз аьгъя, себеб дубхъну ишбан снирчч,
Накъвдин гъвандиъ фукъан архар гъизигнуш.

Хабаъ апІна гюмбет гъарин цирклари,
Даим нивкІуз гъушу женгчи уьрхюри.
Сессузди а цІигъинч – гюмбетдин гранит,
Къисмат дубхъну уьбхюб жигъилин майит.

Белки, бабан кІваз дуфнашул думу вахт,
Сабпи къадам багъри бали алдабгъу.
Хъана бабан фикриъ ашул балин «бахт» –
Живан вуди накъвдин шиб чаз гъибихъу.

Йипа, накъвдин шиб, гъаз гъабхъну яв къисмат,
Бабарин нивгъарин мархъликл маш ккипуб?
Гъаз дарва ву дараматдин умбрин ппатт,
Шад бицІидар заина чав адаъру?

Саб аьгъязуз: гъубзруб уву шагъидди,
Игитрин ччвур, дугъан нурар уьрхюри.
ЙикІрудариз къабивалин пай тувру,
Дийрихрудар гъарган жигъилди гъузру.

СОНЕТАРИН КУНЦІ

I

НАГАГЪ ГЪАШИШ ТЯРИФНАЗ ЛАЙИКЪ УЬМРИЪ,
Дидин зиин рази духъну мугъузан.
Шулуш, завуъ айи хядар хабаъди,
Тувуз апІин увуз дарди халкъдиз яв.

Халкъ жвуван ву, жвувра халкъдин гьаргандиз,
Дидиз аькси яв уьмрин шил магъапан.
Хуш нефеснакк мани апин гьаммишан,
Нази-ниъмат туву бабан ругариз.

Ад герек дар – дада герек ву намуслу,
Аьхюр-бицIир аьгъяди йихь, гьюрматлу.

Савадсузди дилигну гъи дюн'яйиз,
Дабгну ккундар чан тахсириз багъана.
Такабурвал гьибтну уву йикIайиз,
Йихь чалишмиш уьбхюз яв намус хъана.

2

ЙИХЬ ЧАЛИШМИШ УЬБХЮЗ ЯВ НАМУС ХЪАНА,
Ужувалин лишникк думу ккадарди.
Ихтият йихь дидик кубкIуз саб тIагъма,
Ниниси яв улин уьбх учв пайгарди.

Инсан сар ву, хилра ву саб, хъа амма
ТIубарин ярхшин ву жараб – кьубанди.
Лиг, гьидисиш жарар кастIан заанди,
Уьмри думу гьялал апIдар сабанна.

Ишруган иш, аьлхьруган аьлхь яв дустар,
Анжагъ уьмур гьаддиз кIуру – жараб дар.

Дидин ччвурнахъ уьмур хъапIуб герек ву,
Швумал дархъуз йикIру вахтна чан улихь.
Намуслуди уьл ипIуб ихь буржи ву,
Гьюрмат ади гъузуз ккундуш халкъарихь.

3

ГЬЮРМАТ АДИ ГЪУЗУЗ ККУНДУШ ХАЛКЪАРИХЬ,
Шид убхьру яв халкъдин булагъ магъархан.
Гирами ву бахтнан цIадал варидихь,
Думу цIадал увхъан дубгуз мигъитан.

МикIлу мукъмар апIури шул симарихь,
Табиаетдин ашукъ вуди чан кIваан.
Нубатсузди мяълийин сес гъич мапан,
Ккунивалин улихь дарди, йирфарихь.

Гьарзакар ву аку йигъкан йишв апІрур,
Зиллет хьибган ухди дидхъан учв гьергур.

ТІурфан ярхла имиди ихъ дагълариз,
Дидхъан гьергуз хай шулинхъа сабанра?
Дифар себеб гъахъну кІури мархъариз,
Яв уьмрин шил марциди гъибт гьарвахтна.

4

ЯВ УЪМРИН ШИЛ МАРЦЦИДИ ГЪИБТ ГЪАРВАХТНА,
ГучІ мапІан гъич душваъ аьз'ят алабхъиш.
Гъит жарариз уьмур ибшри нумуна,
Лазим вуди дидин ччвурнахъ жан дивиш.

Гьархринхъа гъич ватандашдиз замана,
Убгъуз гъитуб мархълин ерин гъургъушум?
Думу мархълин пилтІари хараб гъаши
Бабан хилар гъира завуз дазаргна.

Ватанагъли! Икрам апІин деринтІан,
Азад гъапІу женгчийиз ихъ баб-ватан.

Гирами ву ригъси ухъуз дугъан ччвур,
Къаби хъидар женгчи, гъузди аьсарариз.
Гъаци гъузди уву ва яв ччвурнан нур,
Хайирлу саб ляхин гъапІган жарариз.

5

ХАЙИРЛУ САБ ЛЯХИН ГЪАПІГАН ЖАРАРИЗ,
Дугъан гъюрматназ ккилигуб герек дар.
Жумарт улар арццну лиг шад дюн'яйиз,
Дидиз хуш ву анжагъ жумарт увусдар.

Табиаьтдиъ ава, гъадабгъ яв фикриз,
Успагъи вуй дидин абурлу шиклар.
КІалбиъ учІвну табиаьтдин, дис ухшрар,
Ва учв бисуз зегъмет тув яв хилариз.

Шад духъну ккун зегъмет ккуни хилар'ин,
(Хъа зегъметну инсан балгну адарин?)

Хил'ин кІешар хъана ишри яв, дуст-кас,
Заан адназ лайикъ ишри гъит дурар.

Эдрегди, яв инсанариз хури бахт,
Хъана гьюрмат апІин, ужуз хьидара.

6

ХЪАНА ГЬЮРМАТ АПИН, УЖУЗ ХЬИДАРА,
Дидин аквнакк шлуб дар гьич мучІушин.
Бабан аквнакк мучІу гъабхьниз пидара,
Нивгъун селикк алахънайган накъвдиин.

Вардиз бабар а, бабариз ччвурарра,
Саб ччвурар дар, сабстар бабар ву вардин.
Къимат шулин дугъу туву кІентІарин,
Чпиъ тІаънайи уьмрин цІадлар, уьмурра.

Вафалу дуст, къимат апІин дурарин,
Гьюрматнаъ йихъ дахаргнайи бабарин.
Уьмриз дугъу гъялал гъапІу яв гамар
Уву гъашиш, уьмри дурар дабалгна.

ГъапІнуш эгер увухъди чав гъалмагълар,
Дидин тягъна миван дугъаз сабанра.

7

ДИДИН ТЯГЪНА МИВАН ДУГЪАЗ САБАНРА,
Мюгъюббатдин йисирвалиъ а кІури.
Аьсрар гъушну, шаирари дибикина:
«Мюгъюббат ву сабпи имтигъян уьмрин».

Шлин хундар дидин шиклар багахъна
Жигъилвали, ккун хъувалин дердери?
Хабар адарш табиаьтдин мукъмарин,
Фикри думу кІан'ан кІулиз улургна.

Кюмек апІин, дуст варитІан герек ву,
Мигъитанки уьмриъ думу улургну.

Мумкин ву гъа, увура хъуз авара,
Дустран тягъна абхъну къанди ибариъ.
Гиран мапІан, дугъриди гъуз хъанара
Гъархнуш дугъаз думу гьюрмат чан уьмриъ.

8

ГЪАРХНУШ ДУГЪАЗ ДУМУ ГЬЮРМАТ ЧАН УЬМРИЪ,
Увура гъарх кІан'ан кІулиз, даршибси.

Адмивалин лишан имдру рихариъ,
Лик мидиван гъарган дюзи рякьюъси.

Хьюхъ за мапІан гъи гъуллугънаъ а кІури,
Хьюхъяр таниш ухди шулу халкъариз.
Аькси духъну думу халкъдин майдандиз,
Алчагъ махъан, алапІну гъибт яв фури.

Шекерна къил танишди ву ихъ мелзназ,
КучІлин манзил ярхи гъабшиб дар къаназ.

Ягъур ибшри яв гъуллугънан рихариз,
Жвувси ккун апІин жарарра. КІузавуз,
МиилтІикІан къанунар чиб чІурубдиз,
Нягъякъ вуди саб ляхин гъапІиш увуз.

9

НЯГЪЯКЪ ВУДИ САБ ЛЯХИН ГЪАПИШ УВУЗ,
Уларихъ йишв мучІу апІуб герек дар.
Дагъдин нирси гъарзарихъди элегуз,
Инсан вува, акуди гъит яв улар.

Эй инсан! Завун ухшрар пакди авуз:
УкІу нурикк дерккнуну шулва яв ругар,
Хъа саб дупну хуб рагъурив хъухърумар,
Дагълар-сивар гъюлиз ккунди гатІахъуз.

ТІурфнин селси уъмриъ дарва сикинди,
Гъюжатнаъси ишурайи нирихъди.

Маахъан гъи къалу нирин зуларихъ,
Читин хъибдивуз, гъаяман, удучІвуз.
Сари цІийир ерчурашра гафариъ,
Дишла шерик машан дугъаз чІуруб пуз.

10

ДИШЛА ШЕРИК МАШАН ДУГЪАЗ ЧІУРУБ ПУЗ,
Душмниз дустар агуб кІул'ин гъадмабгъан.
Фила вушра увуз думу душмнин дуст,
Яв дустраз кимиди ву учв душман.

Гъии ляхин ву йирси дуст гатІахъуб,
Хуб читин ву цІийир агуб тазатІан.

Ялгъуз духъну женнет багъдиъ лицубгІан,
Дустар артухъ хъуб шерик йихъ кадабгъуз.

Уъмрин чюлиъ шулинхъа сабстар укІар,
Сабси духъну ккунду дустарин юкІвар.

Юлдшин зийнин ицирушин яв зиян ву,
Яв шаду инчІ машквар вуда кІван дугъан.
Нагагъ дугъкан гиран гъабхъиш, кІурзавуз,
Сабур апІин, фикир дапІну кІваантІан.

11

САБУР АПІИН, ФИКИР ДАПІНУ КІВААНТІАН,
Уъмрин тумар табиаътдиъ кудручІвиш.
Дюз рякъ дарин, хутІлиз гъарйир апІубгІан,
Дидиз гъапІу яв гъуллугъ кІваин гъапІиш.

Файдасузди уъмриъ зегъмет мизиган,
Зазар дурзну, дюгю гъабшиб дар битмиш.
Фунур касдин вушра думу яшайиш,
Вардиз аьгъя, асиллу ву чав чакан.

Жвуваз къутІкълиб жараризра ширин дар,
Ашкар хъибди вардиз яв мейвайин дад.

Бед гъабширин зегъмет мейвайин зиин,
Улин нивгъар алдахъуру, тумарси.
КІул ис дапІну, дурар куркІу ругдиин
Дагълар, сивар дерккну кІура сабурди.

12

ДАГЪЛАР, СИВАР ДЕРККНУ КІУРА САБУРДИ,
Сар инсандиз дидин гъюкум мютІюгъ ву.
Гаф идипиш фикирсузди, гъялакди,
Думу гафнан къимат анжагъ шигъи ву.

Лик ккарабкІну, миркклиин куркІу касди,
Дишла давам апІиди рякъ, гъудужвну.
Мелз ккарабкІиш, гъудужвуб хуб читин ву –
Уъзюкъара, къанлу фигълин рякъ хъибди.

Мелз гъибт яв самблиъ пайгарди, сабурди,
Сагъди гъубздияв хяртІ, мелз вуш сикинди.

Уъмрин шилнан бис жилавар. Йихъ сагъиб
Дугъривалин. Гатабхъ бахилвал увхъан.
Жюр'этлуди ва дидланра савайи
Абурлу йихъ, удучІв фигълин рякъдиан.

13

АБУРЛУ ЙИХЪ, УДУЧІВ ФИГЪЛИН РЯКЪДИАН,
Гъахи ругдиин къалу шид дарибшри.
«Зарарлу рякъюн гъацІаъ ашра, инсан,
Хъадак бахтлу рякъюз», – кІура мисалиъ.

Ккебгъ яшайиш, читин вушра, тазатІан,
Уъмри думу дериндиан балгиди.
Рякъ кадабгъ яв йикІайизкъан ижмиди,
Дурумлу ва аькси дару пак шартІнан.

Думу рякъ яв марцциб, хъана дюзиб вуш,
ЧІур'ин али батІрихъан гъич мапІан гучІ.

Мердимазар, ужур, харжир магъархан,
Дубкъну лик див, вафалувал юлчиди.
Мубарак'вал палат ибшри намуснан,
Инсан балгур анжагъ жвуван абурди.

14

ИНСАН БАЛГУР АНЖАГЪ ЖВУВАН АБУРДИ,
Девлетнан кІалбари думу балгруб дар.
Гъубшу девир азгар гъабхънуш намусдикк,
ХуцІур духъну, ерцІурашра нукъсан дар.

Йигъар гъиди, вахтар душну, шагъидди,
Швнуб-сабан дигиш хъибди къюрдна хъад.
Амма халкъдин фикриъ дигиш хъибдар ад,
Абурлуди уъл гъипІарин ватандиъ.

Табиаетдин акусиб хяд, эй Инсан!
Жилин зиин хъана ишриву уткан.

КудрубкІривук пашманвалин ишара,
Аькъюл, асул дубгъри увхъан наслари.
Хатирлу йихъ инсандихъна хъанара,
НАГАГЪ ГЪАШИШ ТЯРИФНАЗ ЛАЙИКЪ УЪМРИЪ.

НАГАГЪ ГЪАШИШ ТЯРИФНАЗ ЛАЙИКЪ УЪМРИЪ,
ЙИХЪ ЧАЛИШМИШ УЪБХЮЗ ЯВ НАМУС ХЪАНА.
ГЪЮРМАТ АДИ ГЪУЗУЗ ККУНДУШ ХАЛКЪАРИХЪ.
ЯВ УЪМРИН ШИЛ МАРЦЦИДИ ГЪИБТ ГЪАРВАХТНА.

ХАЙИРЛУ САБ ЛЯХИН ГЪАПІГАН ЖАРАРИЗ,
ХЪАНА ГЪЮРМАТ АПІИН, УЖУЗ ХЪИДАРА.
ДИДИН ТЯГЪНА МИВАН ДУГЪАЗ САБАНРА,
ГЪАРХНУШ ДУГЪАЗ ДУМУ ГЪЮРМАТ ЧАН УЪМРИЪ.

НЯГЪЯКЪ ВУДИ САБ ЛЯХИН ГЪАПИШ УВУЗ,
ДИШЛА ШЕРИК МАШАН ДУГЪАЗ ЧІУРУБ ПУЗ.

САБУР АПІИН, ФИКИР ДАПІНУ КІВААНТІАН,
ДАГЪЛАР, СИВАР ДЕРККНУ КІУРА САБУРДИ.
АБУРЛУ ЙИХЪ, УДУЧІВ ФИГЪЛИН РЯКЪДИАН,
ИНСАН БАЛГУР АНЖАГЪ ЖВУВАН АБУРДИ.

ГАЗЕЛАР

Гъизилгюлар айи багъдин дамагъва,
Ув'ин аьшкълу фуж духъну аш, лигава.

Дахабгнучув зиян али йиз кІваин
Иливну хил, дидин гъялназ лигава.

НивкІ адариз йишвну. Йигъну уьргъназа,
Яв маш рябкъюз узухъинди лигава.

Гъариб гъялнаъ аза яв йисир духъну,
Машнан рангар чІурхайиз, гъач, лигава.

КкудудукІру дердерин гъам ккудудукІру
Накъвдин гуриъ йиз майтизкъан лигава.

Уву ккунди мурад дарши йиз йисар,
Миннат ибшри, накъвдин шибдик дикІава.

***

Аьшкълу духъну саб кюкдиин, ашукъси,
Гъахънийклана гъич Межнунра узуси?

ГвачІнин ухди чиг илмиди кюкдин ранг
Гъати шулу, йиз кІваъ айи фикрарси.

Увкан вуйи фикрар гъита марциди,
ДерккучІимрин ургуб рангнан цІадалси.
Рягъим кІваъ аш, умуд увук кивназа,
Белки, йиз дерд дубгур, таза чиг, дифси.

Мюгъюббатдин рякъюъ яр шул анжагъ сар,
Дарш кІваъ жарар гъаз учІвнадар, увуси?

Шавгърахъдикъан хъадапІ шаду саб хабар,
Гележегдин шад йигъак миж кивруси.

БарбатІ шуйкІан йиз кІван марци хиялар,
НивкІукдикъан йиз фагъумдиз дяргъруси.

ЮкІв хилиъди гъит узу гъюз увухъна,
Мухриъ архъуз мюгъюббатдин ялавси.

***

Аьшкънан ялав хъана гурлу цІа ибшри,
Йиз кІван марци гъиссар шаклу даришри.

Гъубзу тумран таза чардик ачІал хъуз,
КкудудукІру амси йигъар даришри.

Гъюнгюр гъабхъи мейвайиз шид дибрихъди,
Къурагъ дубхъну, йиз багъ буш чюл дарибшри.

Мейва убтІуз гъачІабкку хил, кабснз заз,
Зиян дапІну, хъана къяляхъ дарибшри.

Ккунир рякъюз улар хъади удучІвган,
Улар уркъру диф арайиъ дарибшри.

Убгурайи юкІв саризра рябкъюрдарш,
Му йиз гъавриъ адрахъру кас даришри.

Мурад дарши учв Аслина Керемси,
Балин, шуран юкІвар дарих даришри.

Миннат ибшри, саб гафназ гъач узухъди,
Ихъ арайиъ пис рижун заз дарибшри.

***

Ца кутІубшвуз хьюбгъну вушра аьшкънан гьюл,
Швнурна-сар ккунивалиъ гьургну шул.

Манзилиан кубкІра узук аку нур,
Белки, уву ваз-ригъарин тай вушул.
Кабсна йиз юкІв, увхъан жара даршули,
НивкІуъ вушра шараб вухъди гьубхъну шул.

Йиз юкІв абхъиш аслан бисру рукъариъ,
КІваъ рукъ ебцІру манишнан ялав ашул.

Яв успагъи ал машинан ранг кубкІиган,
Гьизилгюлра яв нурарикк русвагъ шул.

Му гюрчег'вал гъябкью касдин дархъуз ул,
Гьюриперйир таярди вуз гъафнушул.

Дюн'яйиъ шул швнубна-саб аьламат,
Узуз уву сабпи аьламат вушул.

Наан багъдиъ кюкдиз дюнмиш гъашишра,
Фунуб уччвуб вуш, гъадрарик уву шул.

***

Первердигар духънава гъи йиз уьмрин,
Мюгьюббатдин лукІра узу яв дарин?

Алабхъишра хюрчаъ успагъи жейран,
Дидин мухриъ кемен ипуз хай шулин?

Йигъар гьюри, дердер текрар гъашиган,
Мюгьюббатдин абцІнайи кІваъ аршурин?

ЮкІв улубкъну, шулай гъамар аларчиш,
Саб дюн'яйиъ удрубшру цІикІв даршулин?

Дердну машназ гъафи тІаркъар гьутІухъиш,
Ихъ Жилилан тап Вазлихъна дурукърин?

Уллан гьушу нивгъар Рубасди гьухиш,
Каспи гьюлра сяргьятариъ гьубзурин?

Сар ккунирин кІвахъна гъиссар дурукъган,
Ипну гъарай, аслансир кас диришрин?

***

Гъялак вушра сабпи кюкю улдубтІуз,
Читинди ву гъвалахъ хъай зазар ккутІуз.

Фукъан бахтназ карк гъивишра, къисмат дарш,
Хилиъ ашра, мумкин ву учв тадабхъуз.

Кюмек мапІан рихшанд апІуз йиз бачукІ,
Аъйиб даршул гюзет гъапІиш аър-намус.

Аъшкъанан ялав увухъна зил шулайиз,
Узухъна гъаз мичІалвалин пай авуз?

Кабхъну йиз кІвак яв нури саб ахъю урхъ,
Сар увхъантІан шулдар, хъуркъа, сагъ апІуз.

Марцциб вуйиз увухъна аъшкъ аъхириз,
Миннат вуйиз, инчІ ади гъибт маш узуз.

ГарцІлариъ ай гюрчег ичІар ришвури,
Саб мяъли йип, гъаъ узу архи нивкІуз.

***

Учв мюгъюббат ккебгъру улин лишнари,
Аъхириз хъапІ, уьбх кІван марцци гъиссари.

Сагъ ниятди ккебгъу рякъ – яр кІваъ итну,
Ягъурлуди давам ибшри гъарсарин.

Чиб чпиз рякъдарш ккуни таяр яд шулу,
Багахъна гъуз, махъан узхъан сарсари.

Машнан тІаркъар шагъидар ву улупру,
Дердну гъургур мюгъюббатдин йисари.

Нур хъайи чиб магъийин сппар жин мапІан,
МучІу шулу ригъ ккебкиган амсари.

Дахаргназа, увухъ уркъуз гъитрава,
Шид адруган бегъер тувдар тазари.

Къан шулайиз, хъуркъардарза увухъна,
Рякъ гъадабтІна гъаних рижун зазари.

СОНЕТ-АКРОШИИР

Йигъар гъяра, кюч шулайи ничхрарси,
Ибшри, кІурза, гъарсаб йигъ ихъ ягъурлуб.
Завуз ахсрар йивну ярхла хябяхъдиз,
Ккундий гъарган цІигал ляхнин сагъиб хъуз.

Ул тІапІ, йиз дуст, гюлишан вуй аьтрафдиз,
Наанди ву гъилигишра – гюрчег ву.
Ис дапІну кІул, дериндиан бис фагъум –
Дугъриданра гъапІуз дуфнаш дюн'яйиз.

Успагъир ву уьмрин кІапІлиъ сар инсан,
Саб вахтнаъра душваъ, лиг, нукъсан махъан.

Тартиб апІин дугъри ляхнин гъурулуш,
Лабландихъна тІагъру дапІну дирипди.
Агъ дарибшри ухъ'ин Иблисдин юруш,
Закурин йигъ гъитІан хъибди азгарди.

Багъир РАЖАБОВ

БАЖАРАНЛУ АЪЛИМАРИН ХИЗАН

(Поэма)

Илимдин тепйир ишигълу
Ягъалдар ву, рьякъ-хул хъадру,
Бизар даршлу игит мургу
Дидин гъарзархъан хъичи^ирхну
Гъягърур, илмин сагъиб шулу.
Карл Маркс

I

Табасаран!
Яраб, кIурза: увлан гъайри,
Гюрчег успагъивал хъайи,
Авадан ва мублагъ, дири
Увуз тай-туш, ташбигъ вуйи,
Жара вилайат, саб жини
Узу узуз аза кIури:
Мумкин дар гъич хъана шули.
Дюн'яйиъ ихъ, ухъуз багъри
Я инсанар, халкъ кIваз ккуни
Жара вилайатдиъ шули
Агъдарзуз ухъухътIан гъайри...
Табасаран, кIваз хуш масан,
Яраб кIурза, гъич увутIан,
ТIарам такабурвал аднан,
Веледар хъайи бажаран,
Увуз вафалу халкъ гъарган
Хъади мублагъ ва авадан
Шулаву зав, дагъси заан,

Адарди саб гъамна гъижран,
Вари дюн'яйиъ гюлюшан,
Яв гюрчег дагълар гъайбатлу,
Дюзен чюллер берекетлу,
Нирар егин, чиркин дару,
Булагъар яв мирккеси гъаргъу,
Яв гъалин яркварар гъяркъиган,
Гъарар айи гъар жюрейин,
Инсан шад апIури, гъайран
Бахтлу вува, Табасаран.

II

Чювекк!
Му гъулра зат фаркълу дарши,
Ихъ дагълу вари гъуларси,
Перишанвал дипну тяди,
Гюрчег шуз эрккнудийигънийи.
Гъулаъ гъваиз рукъ йивнайи,
Даршсан шифери ккебкнайи
Гъич саб халкъанра адайи.
Думу вахтна гъулар вари
Магъа гъаму гъялнаъ шуйи.
Анжагъ гъамус лап цIи-цIибди
Авадан цIиб ахъюб шули,
Къаш-къамат дагълу гъуларин
Аваданлу шуз хъюгърайи.

Чювекк гъулаз табиаьтди
 Гюрчег успагъивал туври,
 Имбу гъуларилан гъайри,
 Гъул утканди рябкъюрайи.
 Гъулан исихъ багъди биџи,
 Дидиз чан гюрчег'вал туври,
 Гъул му гъабхъну гюзгдианси
 Агџабгну хуш, такабурди,
 Гъафи-гъушдариз рябкъюри.
 Багъ учв биџиб вушра, диди,
 Гъар жюрейин мейва туври,
 Гъуландар яр-йимишдихъди,
 Фици вушра, гъабхъну диди
 Циб ахъюб тямин аџури.
 Хъа яр-йимиш дигмиш гъабши
 Вахтна, гъулан жямьяьтди
 Дидиъ шадвалар аџури
 Гъахъну, йимишдин йигъ варди
 Такабурди къайд аџури.
 Багъдин гъирагъ-бужагъ вари,
 Чивалан ва гъавхин гъарари
 Багъдиз ва гъулаз дурари,
 Успагъивалин тав туври
 Гъахъну, улигна вахтари.
 Гъамус думу багъдиз гъулан.
 Саб пай кюч гъабхъну авадан,
 Хулари ккапІну багъ аднан.
 Гъайиф, думу гъябкъю нивкІси
 Гъудубгну, зат дярябкъюзди.
 Гъулаз хъана успагъиди,
 Сабсан такабурвал туври
 Гъабхъну багъри Рапак нири.
 Гъулан арчул терефнаан,
 Рапак нирин сели фургъан
 Думу имбу гъуларихъан
 Хъанара саб бабат уткан
 Аџури гъахъну авадан.
 Гъайиф, чІатху мархъар
 гъургъан,
 Рапак нир зат къирариъ чан
 Удрубши гъабхъну баркаван.
 Думу гагъ-гагъ гъядун гъвалхъан
 Ахмиш шули гъабхъну бирдан,
 Ярхла шули багъри гъядхъан.

Гъягъру-гъюрудар гъулаз му
 Гъулайвалихъан гъадатІну,
 Дурар мягърум дапІну гъабхъну.
 Гъаму вахтна гъунши гъулан,
 Зарафатчйир, марџи кІваан
 Гафар кІури зарафатнан,
 Къалхъри гъахъну гъулак аднан.
 – Чювккери гъяд Рапак нирлан
 Дидривди, саб гъаз вуш, дидлан
 Нир баркаван гъядун гъвалхъан
 Ахмиш шула, дубхъну начан,
 Хъа гъуландариз, гъич макІан,
 Гъулаз гъяб-гъюб шули читин
 Гъабхънушра, саб гъаз вуш
 дидкан

Гъайгъу кади му ляхникан
 Гъабхъундар халкъдиз думуган.
 Магъа гъамџи, гъунши гъулан
 Зарафатчйир марџи кІваан
 Къалхъри гъахъну гъулак аднан.

III

Улигънара гъулаъ гъаму
 Аьдалатлу ва гъюрматлу
 Инсанарихъди юкІв убгру
 Игит мургар ади гъахъну.
 Му гъулан малла Ибрегъму
 Учв аьрифдар, гъурху, адлу,
 Инсанперес инсан духъну,
 Дугъу инсанариз гъахъну
 Кюмек туври чахъан шлу.
 Йиз дадайикан рягъматлу
 Дугъан уж'вал узуз гъапІу
 Гъеебхъиган, гъулахъна му
 Йиз рафтар лап дигиш гъахъну.
 Дадаи йиз кІури гъахъну,
 ЮкІв эбккнун, пис ишуб кубчІвну:
 – Биџи вахтна гъарган узу
 Гъюж кади, ккарџуз даршули,
 Узу сус, сикин даршули,
 Ишрур гъахъну, кІур, гъарзади.
 Малйирихънара гъягъюри,
 КІажар гъахънушра аџури,
 Пирариинара гъахури,

Гъахънушра, чара даршули,
 АпІру-дарапІруб дудубгну.
 Гъахъну кІур пис икрагъ духъну.
 Ич дадайи, рягъматлуйи,
 кІури гъахъну гафар гъаму.
 Дугъу узуз хъана гъапну:
 – Сану гъич саб имдад имдру
 Узу, йиз бай, ахир уву,
 Гъвандиккнара гъухунзаву
 Мина халайихъна, эрккнү.
 Дугъу лап дикъатлу духъну,
 Узухъ хъпехъубси, дугъу,
 Уву ишбан себегъ гъапну:
 – Эспет, йиз риш, гъагъдиъ уву
 Айи вахтна, увуз багъри,
 Цижан пис, айгъур жанаври
 КъацІ гъапІу малин йикк кубкІну.
 Аъзар шулдар, дарман адру,
 Я думу сагъ апІуз даршлу.
 Ихъ бай багъри тяди ухъу
 Жанаврин ушвниан думу
 Адагъурхъа, йихъ умудлу
 Ишури гъуздар яв думу.
 – Вагъ! – гъапунза, дебккуз

дарши,

Тяжуб духъну гъапибдиин.
 Мина Хала, кІуру кІури,
 Мегер фу вушра кІуз шулин?!
 Дугъан дишла гъавриъ духъну,
 Мина халайира кІуру:
 – Уву, йиз риш, зат гучІ мапІан,
 Бай жанаврин ушвниан
 Адагъурхъа, думу шулу
 Деебцину, цІилгъян гъидиржну,
 Чювккерин Ибрегъмаз – малла
 Жанаврин гъеебцину ушв а.
 Ихъ бай диришрусини сану,
 Думу духну, сагъ апІурхъа.
 Йиз риш, Эспет, гъамус ухъу,
 Абдуллагъ Чювеккна гъаъну,
 Тяди жанаврин ушв дубхну,
 Бай сагъ апІурхъа ихъ. Узу.
 Ич дадайи гъапиганси,

Узу Чювккерин маллайи
 Ишрур дарди, ккарцуз шули,
 Чаз гъайгъушнар даршлуганси
 ГъапІну кІур, сикинур, диди.
 Узур дарши зат буржлу,
 Гъюрматлу рафтаринъ духъну
 Гъахъунза, гъулахъна гъаму,
 Зиярат ханаси адлу
 Къабул дапІну. Гъарган сану
 Къабаси гъабхъунзуз думу.

IV

Му гъулаъ саб хизан варлу,
 Аъдалатлу, мяргъяматлу
 А, диди гъул хъана адлу
 ГъапІну, авадан, гъюрматлу,
 Дагъларин уълкейиъ бахтлу.
 Гъулаъ гъаму ади гъабхъну
 Аълимарин сихил варлу.
 Шагъселем баб – дирбаш адлу,
 Дилавар, ляхин удукъру,
 Такабур дишагъли гъахъну.
 Хулан ляхнар му хизандин
 Дугъу сари ттершври гъахъну.
 Дуркъаригъ дугъан халачи,
 Саб гъядабтІну, хъана цІийи
 Халачи дишла рибшури,
 Дидихъ учв сар гъахъну дусри.
 Уъл-шид, ипІру-урхруб – вари
 Дугъу чав гъязур апІури,
 Хизан динж апІури гъахъну.
 Хъа хъанан гъайгъушнаъ шули,
 Мал-къулизра гъуллугъ дапІну,
 Хъанан панзарра дугъу
 Сари чав апІури гъахъну.
 Вари гъаму ляхнар дапІну,
 Дугъан удукъури гъахъну.
 Гъулан жямаятди багъри,
 Дидиъ фу апІураш – вари
 Ляхнариъ иштирак шули,
 Гъахъну чешне улупури.
 Райондин гъакимариз му
 Ляхин тешкил апІуз шлу,

Жалалиси аьян шулу.
Дугъаз Хивна теклиф дапІну,
Райондин мерд гьакимари
Хьуб бицІи гьунши гьуларин,
Кавхавал теклиф апІуру.

V

Гьулар Кавхайихьна туву,
Имбуну гьуларси вари,
Ккаьну шулу чиркинвали.
Зил-зибил, фу ашра – вари
Ккабхьу-ккабхьу йишвин
дабхьри,
Гьуларинь му урслар вари.
Гьахьну йицІуб-цІухьуб ади.
Гьирагъ-бужагъра гьуларин,
Дараскъал, пис гьялнаъ гьахьну.
Рякъ-хул мектебариз гьягъру
Гьулайсуз, пис гьялнаъ дяркъну,
Вари чаз гьяркъкъан пис гьаму
Аьгвалатну кавха дердлу,
Дерин пис фикрари ккагъру.
Хьа йигъари дишла сану
Жямьяаьтар гьуларин гьаму,
Гимарихьна уч апІури,
Дугъу дабтІури-дабтІури,
Ради́ф алди, гьевеслуди,
Дурариз чан фикрар кІуру:
– Жямьяаьт, узуз гирами,
Ихь гьулаз гьафи-гьушдари
Гьулан гьирагъ-бужагъ кабцІну,
Кючйир ихь чиркинди дяркъну,
КІура дишла, тяжуб духьну:
– Му гьулан агьалйир вари
Къайдасуз, чиркин агьлар ву.
Гьациб кьимат ухьуз тувну,
Йипай, ухьу гьузну гьаз ву!
Мици шулдар, гьачай ухьу,
Закурилан ккебгьну сану
Милар тешкил апІури,
Ляхин-кар апІурхьа тяди,
Ихь гьулар гюрчег шлуси.
Му гьулан малла дишлади,
Али йишвлан ергну цицІси,

Дугъу чан фикрар дабтІури,
КІуру халкъдиз аьр шлуси:
– Увуз аферин, ич Кавха!
Яв гьарсаб гаф вучуз багъа.
Вари дюз гафар гьапунва.
Дугъридан, гьуларинь чІуру
Чиркинвал хьуб ич тахсир ву.
КІуз ккадайза, дарпи сану,
Гьитубра дюз шулдар думу.
Узура гизаф, увуси,
Ихь гьулар гизаф чиркин ву.
Ярамиш дар мици дубхьну,
Хьугъ, кІури гьабхьунза, багъри,
Гьапи гафнахь хьпебехьру,
Тахсиркрарин журум апІру
Ихтияр адарзуз думу.
Жямьяаьтар, закурилан ккебгьну.
Кавхайи фу гьапнуш, думу
Ухьуз буйругъ дубхьну ккунду.
Милариз уч шули, ухьу
Гьулар марцц апІурхьа сану.
Гьулан хайлин агьсакълари
Кавхайин тереф уьбхьори,
Думу лап кІвантІан варди
Гьахьну баркаллу апІури.
Кавхайи гьуларинь вари,
Му ляхин тешкил апІури,
Гьулар чаз хас, тялукъ вуйи,
Къайдайиз гьахну дишлади.
Саб гьулан колхоздиъ, дидин
Экинариз зарар туври,
Шулу мал-къарайи, убчІври.
Му гьул чан гюзюр адарди,
Гьабхьну гьаму гьялнаъ ади.
Му ляхнини рази дарши,
Кавхайи, ангел дарапІди,
Гьулаъ гюзюр дерккьру тяди.
Шагьселемдин тяриф гурлу
Шулу райондиъ арабгьну.
Фу лигарва, йигъарилан
Кавхайин шикил дишлади
Вари райондин гьюрматнан
Доскайик шулу рябкъюри.

VI

ГвачІнин ухди, сегърин шули
 Зюгъре хяд нитІарин кІулІин
 Хъебшубси, «рап-рап» апІури,
 Хядарилан имбу вари,
 Завук бюшкьюр шули гъабши.
 Тафавутлу шули диди,
 Аьхир учвра мучІу шули,
 Акв чавра йигъахъна туври,
 Дубгуру завук дишлади.
 Гъаму вахтна сегърин ухди
 Фу лигарва, радиойи
 ЧІуру хабар тувру тяди:
 Немцарин нярс фашистари
 Ккебгъну ухъуз аькси дяви!
 Дишла му хабар кубкІубси,
 Гъуларин жигъилар – кьуцІни
 Дявдиз гъягъюз гюгъюллуди,
 Гъязур шули гъахъну тяди.
 Райондиъ саб вахтна – бицІи,
 Агъзурна миржидварж кас багъри
 Жилар дявдиз душну, мердди,
 Женгнаъ шулу жюрэтлуди.
 Дяви-ягъи ккебгъну, думу
 Кавха дишла, кефи дюбгъну,
 Хиялари ккагъну шулу.
 Гъулариъ чан имбу вари
 Дишагълийир, къаби-къюци –
 Фуж имишра, уч апІури,
 Кавхайи дурариз кІуру:
 – Жилар, учву къаби-къюци,
 Дишагълийир, учвухъ багъри,
 Жилар хъимдар, ухъуз ккуни.
 Гъамус вари духъну сатІи,
 Ухъу ихъ ляхнар апІури,
 Дявдиъ ихъ гъалибвал ухъу
 Багахъ апІуб ихъ буржи ву.
 Йигъар, вазар, йисар гъушну,
 Дяви ккудубкІундар ягъи.
 Читин вушра, Шагъселемди,
 Дявдиъ ихъ эскрариз багъри
 ХъуцІурихъна кюмек вуди,
 Посылкйир гъаьну, гъучагъри.

Гъулариъ чан уч апІури,
 Бегълийир, атІнар ва хъана
 Жа-жара бакришнар ккуни,
 Гъич сабдинра гъайиф дарди
 Гъаьну эскрариз ихъ багъри.

VII

Кавха шад гъапІну саб хабри,
 Чан элугъли Аьбдуллагъди
 Дявдин майдандиъ гучІ дарши,
 Чан жан фида дапІну, дугъу
 Варжна йицІур душмнар даккни,
 Талаф гъапІну инсафсузди.
 Шад гъаму хабар кавхайи,
 Гъулариз гъягъюри, шадди
 КІури гъахъну, дамагъ кади,
 Гъулариъ чан имбу вари
 Инсанар аьшкълу апІури.
 Хъана дугъу гъевеслуди,
 КІури гъахъну йиз багъри,
 Шаир Манаф Шамхаловди,
 Чан саб эсериъ лайикълу
 Аьбдуллагъ ихъ игит мурги,
 ДиликІузди гъапІну жанлу.
 Саб ляхни учв дапІну аьшкълу,
 Мектебариз гъяри, дугъу
 Живанариз хабар тувру:
 – БицІи йиз дустар, жалали,
 Ккугъ урхурай Нюрюрялди,
 Фронтдиз чан кюмек вуди,
 Варж жут атІнар дурхну сари
 Хъадаьну, гъалибвалик чан
 Лайикълу аьхю пай кивну.
 Дугълан чешне гъадабгъну,
 Учвхъанра вардихъан шулу,
 Фронтдиз мерд кюмек дапІну,
 Гъалибвал ихъ багахъ апІуз.
 Кавхайиз хъана сабсана
 Жавабдар гъайгъушин шулу,
 Райондин ярквариръ ахъну,
 Жасусар жазан, гюзбагълу,
 Шулу халкъдиз бала духъну.
 Аьр-эдеб адру дурари
 Колхозариз зарар туври

Гъахъну, чпиз ккун гъабшиси,
Дурар пис тIараш апIури.
Кавха дирбаш ва жюрэтлу
Му ляхниъра шулу жанлу.
Автомат чан мухриъ абхъну,
Думу гъизгъин женгнаъ гъахъну,
Жасус душмнар терг апIури,
Яркварриъ чав йисар гъапIу,
Хайлин гъачагъариз дугъу,
Учв кIваан рягъимлу духъну
КIури гъахъну: – Лигай, учву,
Хиянатвал дапIну чIуру,
Гъачагъ хъуб ву гизаф къанлу
Тахсиркарвал халкъдиз гъапIу,
Жасусар, учвустар, чIуру,
Шулу дустагъ апIури.
Му аьдат ву вари
Уълкйирин дюнъайиъ айи.
Эйси шайиз ччвурнан гъаму
ЙикIуб гизаф ужу ву.
Герек учву душну ккунду,
Гъюкмихъан ихъ тIалаб дапIну,
Дявдин майдандиз хъадакну,

Му ляхни, гъач, хъугъай учву,
Марцц апIуру ва баркаллу,
Лекейихъан нягъакъ, чIуру,
Ичв хизан-мизанра вари
Бюгътандикк ккипдар му ляхни,
Аьбдуллагъра гъамци дугъу,
Тербиялу дапIну думу,
Дугъкан игит мургу гъапIну.
Магъа гъамци, Шагъселемди,
Халкъди чаз кIури гъашибси:
– Гъуларин уьру Кавхайи,
Пайгъамбар ихъ, Шагъселемди,
Дугъу, пайгъамбриси, ухъу,
Гъюкмин улигъ даршуз аьсси,
Халкъ дюз рякъ-хулиз хури
Гъахъну, пак тербия туври,
Халкъ чан багъри аьдалатлу
Ватанпервер рюгъниинди,
Лигим, дурумлу апIури.
Магъа гъамцир игит гъахъну,
Ихъ бажаран аьлимарин
Сихлиъ, думу адлу гъапIу
Шагъселем – Кавха жюрэтлу.

(Аьхир гъюру нумрайиъ)

Эльмира АБШУРБЕГОВА

БАБАН АТТУР¹

(БицИидариз махъв)

ГъахънийштІан-гъахъундайштІан
Саб гъулаъ сар къаби баб.
АйиштІан-адайиштІан
Дугъаз сар худул ва саб
ЦІару Даттна уьру Пей
Ва Бябуш Гату черпел².

«Уь-уь! Уь-уь! Йигъ шула!
Ахсрар ккивна ихъ аттриъ!» –
Гъудужвуз апІуй гъялак
Хизанар цІару Даттли.
ХътабтІурдай уьъйирин чІигъ,
Тап икриз гъяйизкъан ригъ.

Бабу ахсарарин мургли
ИчІикуй зав`ан хядар
Ва чан даттлизна пейлиз
Ккабхъуй хядарин удар,
Мацци кІегъсиб шид ккивуй,
Мяълийир-мукъмар йивуй:

«Жан йиз кІубан цІару датт –
Уччвудар уьъйирин чІвеъ!
Гъул`инкъана алдар зат

Йиз уьру меэрсиб пей!
Жан бабан худлин тамшир!
Жан бабан худлиз муртйир!»

Хъасин ригъна датт сабси
Дурсуй бабан арчлиин.
Ригъдин нурари кабхъси,
Ялав шуйи даттлиин.
Ва гъаддиз даттлин зиквар
Вуйи туврудар аквар.

Тамам апІуз чан гъуллугъ,
Ригъ завуз удубчІвбахъан,
«Уь-уь, уь-уь, муштулугъ! –
Дих шуйи аьхъин цалхъан. –
Уьру Пей, мурта абхъуз³,
Гъубшну мукъ`ин алабхъуз!»

Саб вахтналан: «Къад-къади-и-и!-
Дихар апІуйи Пейли, –
Я баб, мина гъач тяди-и-и! –
Гъабхъунза мурта худлиз!»
Даттли хъипуй: «Уь-уь, ба-а-аб!
Чикиди гъач, апІин за-а-арб!»

1. Аттур – гъяят, икир.

2. Черпел – нач дару, тербиясуз.

3. Мурта абхъуз – мурта хуз.

Баб хъркьуйи элбезд,
Ккуни пез аплуй хабаъ:
«Жан бабан уъру мезр!
Жан къркьу-бика бабан!
Эгер адайиш уву,
Узу худлиз фу тувуй?!»

Дубхьну мурта пичрини,
Бабу апуйи мязли:
«Ихь къркьу-бика пезлин
Къакъа-мурта йиз худлиз.
Ипинава, жан бабан –
Ахью шулва, жан бабан!»

Сад йигъан, ади теклиф,
Гьуларик гьагьюру баб.
Хьивру микI, убгьуру йиф.
Чилли ккуртт алабхьну саб,
Худул йифуь лицуру
Ва дишлади ктерцуру

Хабар фтикан? Гатдикан.
Мурта ккун шулу дидиз.
Пез мукъ`ин алабхьган,
Жиниди дуфну аттриз,
Бябуш, ккебкIри, хьтIибкIуру
Ва мурчвахь гьитIибкIуру.

«Къад-къад, къад-къад,
къад-къади-и-и!
Гъабхьунза!» – кIуру Пезли.
«Уь-уь! Уь-уь! Баб, тяди-и-и
Мина гъач! – кIуру Даттли.
Амма, алабхьну, Бябуш
Мурта хьади гьебгну гьубш.

Гъафи баб лигур мукъаз,
Тадабхьуру дугъхьан: «Вагъ!»
Ляхин мици гъабхьнуш гъаз,
Пезра, даттра шул русвагъ:
Худлиз, ицури имбу,
Фу тувру гьамус бабу?!

Пез алабхьган хьайигъан,
Датт шулу гьаравлини.
Ул хьлибгури шюмгьрихьан,
Бябуш жин шулу гьваин
Ва, гъабхьибси «къад-къад» сес,
Хьубкьру, хьтабгъайиз нефес.

АпIуримиди даттли,
Бабаз гъач кIури, дихар.
Мурта гьитIибкIну, милин
Бябуш гатди ккипру жвар.
Яна муртйир хьтIарцуру.
Худул писди ицуру.

«Вайгъарай!» – ишуру баб.
«Къад-къад-къад!» – ибшуру Пез.
«АпIуруза чаз туба,
Агъ, икIрацI, угъраш, черпел!
Лиг узу гьапIуруш дидиз!»-
КкебкIру Датт чIуру гатдиз.

Адаршра Даттлиз тюфенг,
Хьадаршра дидихь ханжал,
Гьямгьми душман аплуй терг,
Паплари тувуй аьжал.
Паплар дай – вуйи гапрар,
Бацар дай – вуйи къянцир.

Пез алабхьган хьайигъан,
Уьйир апIурдар Даттли.
Бябуш, даршлубси фигъан,
Либгуру цаллан ягъли.
Датт либцур мушвахь-тушвахь:
Гату хьтай рябкьру йишвахь.

Бябуш вуйи аьмалдар.
Агъяйи дидиз наан,
Фици апIуруш мадар –
Либгурай думу хьан`ан⁴.
Пезли гъабхьубси мурта,
Хьубкьру думу тапатап.

4. Хьан – аьхь.

Жюрэтлу Датт элбезл
Алабхуру гатдиин.
ХътубтІури Бябушрин эл,
Гьял алапІуру дид`ин:
Йивуру гьямгъмар, хлинцар,
МучІмучІик кахъру бацар.

«Я баб, къад-къад,
къад-къади-и-и! –
Дихар апІуру Пеъли. –
Мурта гъабхуз гъач тяди-и-и!
Гатдиз гъивну ихъ Даттли!»
Гатана⁵ гъабхъи Бябуш
Ибшури-ибшури гъубш...

Бабу даттлизна пеълиз
Гизаф жанар апІуру,
Мурта гъабхуру худлиз –
Худли мурта ипІуру.
Гъамци, духънайир начагъ,
Худул шулу саппа-сагъ.

Бабахъна гъунши гъулаз
Узура гъушза, дустар,
Бай ужу гъахъи йишваз,
Хъади саб чанта удар:
Артухъси ккабхъри пеълиз,
Муртйир ахъруси худлиз.

Ккундуш – хъугъай,
ккундарш – ваъ,
Хъа варди гъамци кІура:
Гъамус Пеъли чан мукъаъ
Шубуб мурта ахъура.
Гъаддиз бабу, шлуган хай⁶,
Бябушризра тувра пай.

«Магъ, гъайих бицІидариз», –
Дупну, тувнийзуз бабу
ГъуркІруганси вардариз
Муртйир, хъийигъну имбу.
АбцІну хъазухъ саб чанта:
Гъачай ккунидар мурта!

5. Гатана хъуб – шли-вуш йивбалан харжи гъалназ гъуб.

6. Хай шлуган – мушвак: мумкинвал айиган.

Гюсейн ГЮСЕЙНОВ

ХЛИНЦАР ВА БАЦАР

I

Столиин мичІли шулайи завтрак кІваълан дубшну, гъебцІу илданси, ригъдин нурарикк убхъурайи гъюлиз лигури, Зумрият тІапІнайи унчІвик карснайи. ГвачІиндин сирин шавгъри, риш сарди айи хулазди убчІвуз ихтияр ккун апІурайиганси, дугъан кушарик ихтиятди кучрайи; гъюлин ярхлариъ, зав жилихъди сатІи шлу цІарниин, наана-вуш гъяракат апІурайи гимйирин кумар рякъюйи; шурура чан юкІв дурарихъди сабси ярхлариз, гъамусдиз дрякъю аъжайиб уълкйириз тІибхурайиганси гъисс апІурайи.

Кючейиан чаз ишаратар апІурайи Фарман дяркъну, риш исинди утІурччуру, балихъна жаргъуру ва, дугъан гъачІарккнайи хилариъ чан хилар ивну, балин улариз аьшкъ кади лигури, аьлхъюру.

– Сабан институтдиз ухди ву. Наана гъягъюхъа? – гьерхру бали.

– Лицухъа сацІиб. Гъюлихъна гъягъюхъа... Яраб узуз направление наанди алабхъуйкІан? Бахтавар, архайинди ава, шагъриъ гъузраза кІури. Уъру диплом, гъюматлу ляхин, пагъ! Увук шилхъан гаф капІуз шулу, – зарафат кади шуру кІул тІубччуру.

– Дид’инди бахтавар шулин? Узу наана вушра гъягъюз гъязур вуза, анжагъ уву гъвалахъ ишри.

– Белки, саб багахъ йишваз гъаърийкІан. Узу шагъриъ вердиш гъашир вуза аьхир. Дурариз аьгъюди ккунду.

– Агъа! Учвусдар дадайин шубар дурарин асас гъисабнаъ а, – бай зарафатнан рихшанд кади аьлхъюру.

– Ярхлаз гъаишра гъягъюр сарун. Фу шул? Къюд йисан лихур, хъасин гъарах ккуни йишваз.

– Уву фуншваз гъаиш, узура дина гъидиза. Жегъеннеме шагъур, гъуллугъ. Увхъан ярхла узу дурарикан гъапІру?

Шуран юкІв, мани лепйиригъ сирнав апІурайиганси, пучІу ва шад шулу, хъа чав кІуру:

– Ваъ, Фарман. Гизаф ухъу ярхла гъашиш – варж-къюдварж километр. Гъамусдин заманайиъ фу манзилу му? Хъа ихъ сумчир шлуган, узу деетур аъхир увухъна, – нач’вал ва зарафат кади балихъинди исскан-исскан лигуру.

– Гъелбетда! – балира зарафатнан нугъат гъадабгъуру. – Думуган ухъу сарихъанра жара апIуз хъидар.

Дурар, хушбахтди аълхъюри, яркъу кючейин чрушнариккди яваш-явашди, саб йишвазра гъялак дарди, лицуру. Хъасин, завуз за дубхънайи йицIисаб мертебайин гюркем бинайиз тамаши апIури, дийигъуру. Дидин аъхиримжи мертебайин фягълийир ляхнихъ хъюгърайи.

– Йислан-йисаз ягъал ва гюрчег шула ихъ шагъур, – дамагъ кади кIуру Фарманди.

– Ихъ хал гъаму бинайиъ хъибдарин, Фарман?

– Шаксуз. ЙицIисабпи мертебайин.

Жигъилар хъана чпин гафариин аълхъюру.

Лисхъан хулаз гъюрудар дурар ккебехъну, кIулар ирхну, юкIвар гъагъиди гъюрайи, гаф-чIал арайиъ адайи. Аъхир бали гъапи.

– Уву дицисдар ляхнариъ къяляхъ гъудрузур кIури, умуд апIуйза.

– Мегер увуна узу дайиш, дина гъягърудар хъидайин? – бализ тахсир багъиш дарапIру сесиинди гъерхру шуру.

– Жарадарин йирфарихъ гъитIикIуб – ляхин дар, Зумрият.

– Хъа увуз гъапIу теклиф? Фици терсди илтIикIданна ляхнар.

– Гъамусра гъабшиб адар. Ихъ хиялариз хъана яркъу мумкинвалар гъахъну. Ухъу наана гъушишра, ватан саб ву ихъ. Хъа теклиф гъабхънийи, – унтI

чІубхуру Фарманди, – вушра инсандикан гележегдиѣ фуж шулушра, эвел дугъаз гъарсаб дябкъну, аьгъю дубхъну ккунду.

Зумрияткъарин хуларихъ дураг дугъужвурѣ. «Гъан, сарун фу пуз ккава?» – кІуруганси, риш балихъинди лигуру.

– Зумрият, месэла къатІ апІин. Узѣз увѣ адру йишваѣ читин хъибдизѣз.

– Узѣзра, Фарман, – шуран сеснак гъюдлишин кабхъру, – увѣ узхъанра гъедрерхди къатІ гъапІунва, узѣз фу гъубзру? Душну ккунду сарун. Аьхюдарихъдира мясляаѣт апІуза. Дураг бажагъат рази шул, увѣра вахт имиди фикир апІин: уьмрин месэла ву.

Дураг, муганазси дарди, мичІалди жара шулу.

– Пагъ, абдал гъахъунва, риш? – русвагъ шулу дада, Зумриятдин гафар дерхъну.

– Наана? Сибириз? Ваѣ! – къатІ’иди гъадабтІуру адаши. – Гъам риш тейфа гъариб йишвариз сарна сарди. КІул алдарин дурариин?

Гъаз сарна сарди, адаш? – гъаршуди кІуру Зумриятди. – ГъартІан артухъ баяр ва шубар гъягъюра. Фарманра...

– Фарман! Фарман! Эгер дугъаз яв гъайгъѣ кайиш, дици апІидайи. Рякъру гъяларин, думѣ герек чагълу буш кІул али кас ву. Ухдиси сумчир дапІну, жувандарин гъвалахъ яшайиш ккебгъбан ерина – гъач увѣ Сибириз. Ваѣ! Саб йишвазра! Чаз ккундуш, гъарахри. Хъа дугъѣ дициб ляхин гъапІиш, аьгъю йибхъки, ичв сумчриз йиз разивал хъибдар, – адаши століз зарбди гъурд йивуру ва кІул тІубчвурѣ, хъасин шураз кІуру: – Закур гъач йип, саб-къюб гаф пуза дугъаз. Фу уйнару мурар? Ужуб лихѣз йишв, урхувал давам апІѣз мумкинвалар – мурариз къусум йивну, наана гъягъюра думѣ?

Дадайи чан гъюдли, тавакъѣ кайи сесниинди аьлава апІуру:

– ДумутІанна савайи, учѣ – мушваѣ, учѣ – тушваѣ, фици шулу? Мушваѣ ич гъвалахъ шалчва, гъягъюб-гъюб шул. Гъамус адмийири чиб чпиндар фици агураш, рякъюранѣз? Адаши дѣѣз кІура. Душвариѣ увѣз фуж даягъ хъиди? Гъязур вуйибдиин вердиш гъашири, гъапІдива? Гъариб йишвар, яд инсанар. Мусурман кас гъариблугъдиѣ адрахъри.

– Душвариѣ айидар ухъусдар инсанар дарин?

– Дураг яд касар ву. Сабан гъюрмат апІур, къюбан. Гъар кас чан касибвалихъ хъа.

– Гъюкуматди, дубхъну, хурагра тувидарки. Ваѣ, узѣ увѣ, йивну къусум, гъирагъдиз гатІахъѣз кІури аьхю гъапІундарза. Яв уж’вал рябкъѣѣз ккундузѣз, – хъасин дадайи, маш дучІубхну, бегелмиш дарѣ саягъниинди кІуру: – Фу гъябгъюнвѣз, байкІа, думѣ Фармандик? Магъа ихъ гъуншдиѣ айи Халибег. ФужтІан харжир вухъа думѣ? Дугъан саб рябкъюб чІяаьнуки.

– Фармандик мукудукъанай, дада!

– Гъей увѣра! Жигъил чагълариѣ варидари гъаци кІуручѣва. Ккундучѣз кІури, гъягъюручѣва, къюд йигълан – жара шулучѣва. Хъа узѣз уьмрин тажруба азѣз. Гъаддиз Халибег ФармантІан ужурси рякъюразѣз. Гъаз? Дугъан абйир-бабар гъуллугъариѣ айидар, авторитет айи касар, Халибег учѣра, сач институт ккудубкІур, духтир ву. КІанакк ужуб машин. Хъа яшайишдиѣ лигІ! Халибегаз увѣ ухдитІан ккунди а, хъа увѣ кІул ккиврадарѣва.

– Дада, гъит думѣ ихтилатар.

– Фу гъит! – хъял гъюру адашиз. – Гъаз гъит! Дурари ухъуз апІурайи гъюрматназ лиг. Чвйир мици даршул. Хъа узу, ахмакъри, увуз даккниб дарапІарза кІури, дурариз ваъ гъапунза. Гъамусра, Аълибег гъяркъиган, нач шулузуз. Хъа дурар башкъа адмийиру: гъич гиран гъабшибкъана улупундар. Халибегра би-цІидихъанмина ихъ веледси вуйи.

– Хъа узуз фу кІуручва? Узура дурарин гъюрмат уьбхюраза.

– Узу фиткан улхура, уву фиткан. Думуган уву рази гъахънийиш, гъи му улхбар хъидайи. Уву Аълибегу увуз ккуни ляхниъра дерккдийи, гъулай йишваъ лихури, кюлфетдиъ фаракъат хъидийва.

«Фаракъат хъидийва!.. Накъвдик киврайиганси вугъа. Варидари фаракъатвал абгура, чпи чІиви инсанар даруганси» – фикир апІуру шуру кІваан. – Узу Аълибегахъна дурушиш, хъибдар.

Риш дадайихъинди тюгъмен кади лигуру, хъа дадаи гъисбикк ккаурдар, дугъахъинди хил дапІну, давам апІуру:

– Дици милиган, уву бадали кІураза. Жарар дар, жвуван адми ву. Гъит увуз ляхин дабгну, кагъаз гъадабгъри.

– Думу кагъаз хъади узу институтдиз гъягърур дарза, дада. Узу жарадартІан усал вуян, дарш уъзур каян?

– Усал – ваъ, аькъюллур, жвуван хайир ккунир. Уву мягъан, – дадаи хил тІубчвюру, – узу гъягъярза.

Зумриятдиз мициб улхбахъан нивкІ гъюрадаи, гагъ му, гагъ тму гъвал’ина гъидицури, читин месэлайин гъагъдикк ккахънайир, фикрариъ айи. Вари Фарману. Вари тахсирар дугъан ву. Патриот! Геррой! Магъа лигай узу фицир вуш! Сарихъинди гъилигиш, дадаин кІуруб дюз ву. Гъулай йишваъ ляхин гъабхъиш, уьмурра гъулай шул. Гъич яд юрдарий жвуван адмийиригъси шулин? Дидиз Сибирь кІур! СацІиб мичІал гъабшиш, хъюхъярин раж кубчІврузук. Хъа Фарман? Думу жили кас ву, чан мадар фици вушра апІур. Къюд йисан лихур, хъасин хъадакнугъюр. Узура думу гъюзлемиш апІарза. Баяр армияийиз гъягъюрдарин? Ваъ. Му хаин фикрар кІваан адаъ. Узу предатель дарза. Хъа дада? Адаш? Дурариз узу фу къадар кІюгъялди ву...

НивкІ’ан хъиргу Зумриятдин юкІв гъагъиди, саб хатІалу ляхин кІул’ина гъафиганси айи. Накъдин улхбар кІваин хъпахъ, юкІв хъана гъагъи шулу. Ккурт алабхъну, унчІивихъна гъюру: ригъ ухдитІан удубчІвнайи, гъюлин завна жил сатІи шулайи цІарниин ярхлариз гъягъюрайи гимийирин кумар рякъюйи.

Машнаъ мичІли шид ибчну, риш кухняйизди учІвру: столийн ипІуз гъязурди завтрак дивнайи. Иштагъ адар. Риш хъана чан хулазди гъягъюру. Дада гъюри сес гъабхънушра, гъилигундар: кІван гъалабулугъ яваш гъабхъундайи.

– Шюкюр Аллагъдиз, Аълибегу ваъ гъапундар. Учву Сибириз гъягъбанди ву кІури, гъеебхъиган, гъаци дугъу кІул тІубчвюуз хъюгънуки. Фукъан вахт ачвуз гъягъяйиз?

– Къюб вазкъан...

– Гъа... Думугандиз дугъу дюз апІур.

– Дада, узу гъапизаки.

– Уву кІуруб узуз гъеебхъунзуз. Гъамус узу кІурубдиххъ хъебехъ.

Шураз ярхлаан скамейкаийин деънайи Фарман рякъюру, ликар чиб чиплан гъялак шулу, хъа риш, лик яваш дапІну, къялхъянди ишаратсузди багахъ шулу.

Балин хлиъ китаб айи, чпин ккуни шаирин «Хлинцар ва бацар» ччвур али шиъарин гъварч. Балин гъюнихъан лигури, шуру урхуру:

**Сифте бицли шадвал хил'ан идипур,
Ахю шадвалихъна, бажагъат, хъуркъур.
Бицли читинвализ къял улупу кас –
Фу шул дугъхъан, ахюбдиз гъашиган
рас?**

Зарафат апІури, шуру къялхъянди балин улариин хилар иливуру, хъа бали зарафат къабул апІурдар, шуран хил дибисну, чан гъвалахъ дитру.

– Уву гъапІбанди гъахънуш, йипаган, Зумрият.

Шуран аълхъюрайи улар мичІли шулу:

– Адашиз уву рякъюз ккунди айи, хъябхъган гъач. Мясляаџ апІарчва, – хъасин дугъу, миннат кайи лигбар бализ йивури, хаин апІуру: – Фарман, уву яв къастар дигиш апІбанди вува. Ихъ мюгъюббатнан гъюрматну.

Фарман тяжуб шулу.

– Зумрият, уву фу кІурава? Мюгъюббатну ухъуз усал рякъ улупну ккундар.

– Узу бадали...

– Фикир апІин, уву фу кІураш. Узу... Узуз инсанари фу кІур? Фтин ккимиди гъузур?

– Йиз инсанарихъ фу хъа? Узуз уву гирами вузуз. Узухъди гъуз, мягъян душваз.

– Увухъди? Мегер увура гъюбанди дарна?

Шуру, ваъ кІури, кІул тІубччвур. Балхъан русвагъвалиан фукІа пуз шула-дайи. хъасин, аълхъюб хъадарди джаълхъну, кІуру:

– Уву зарафат апІурава, Зумрият.

– Ваъ, – шуру кІул'ин гъизигу улар бализ уз апІуру. Фармандиз шуран саб дупну лизи гъабши маш, кІакІ илибшу хъюхъ, асас вуди, гъамусдиз чаз таниш дару, миркклин тикйириз ухшар гъаши улар рякъюру. «Узуз мицир Зумрият гъамусдиз аџгдайзуз», – фикир апІуру дугъу.

– Накъ разиди вуйириз, гъи фу гъабхъунвуз?

– Думуган варибдикан бегъемди хабар гъабхъундайзуз.

– Думу шлу ляхин дар.

– Эгер узу увуз багъалу вуш... Ваъ, увуз узу ккундарвуз. Увуз сар увутІан савайи фужкІара рякъюрадарвуз.

– Зумрият!

– Уву... уву эгоист вува. Гъарах! Узу увухъди гъюрур дарза, уву дяркънура ккундарзуз – ишуз ирккнайи риш гъудужвур ва гъягъюз хъюгъру.

– Зумрият, яваш...

– Ваъ! Мягъян узухъди, – ишуб кайи сесниинди кІуру дугъу, – уву фуж вуш, гъамус ашкар гъабхъунзуз.

– Увура узуз гъамус ашкар гъахъунва! – зарбди кІуру хъял кубчІву бали. – Гъуз яв мукъаъ. ГучІ апІин, хул'ан чІатинди удучІвиш, чвурхъидива. Дадаин риш! Узу хупарин канчІарик китІуз хъидарчвухъан!

Риш, къяляхъ дилигди, жаргъуру.

Хябяхъган шуран абйир-бабарихъди гъабши сюгъбатнура натижа тувдар: гъар кас чав кІурубдиин дугъужвну. Бай дурарин хул'ан мичІли гъямамдианси удучІвну.

2

«Москва – Баку» поезд гюзлемиш апІурайидаригъ Фарманра рякъюйи. Проректор Симаковайи мугъазра Сибириан вуйи юлдшар къаршуламиш апІуз гъюб теклиф гъапІнийи. Вари ккилигбан шадвалиъ айи, хъа Фарман юкІв мучІуди дугъужвнайи. Зумрият дигиш гъапІганси духъна, улихъдиси имдар. «Я узу кадагъ, я дина гъягъюб». Белки, думу гъарган гъацир вуйи, хъа увуз мюгъюббатнан аьшкънаан ужуди рякъюрадайвуз? Гъи дугъан дадайин гафари юкІв лап гъухдигъна гъабхну».

– Жан Фарман, увуз уву йиз багъри веледси рякъюрдарш, узу ичІри. Уву фикир апІин, риш тяфа гъамлин тина фици гъаъза? Дюн'я учв'ин дийибгъна-дарки. Учву дурушиш фу хъибди? Ичв айи йишваъ гъузай сарун.

– Узу мягъян, думу мягъян... Хъа фуз гъягъиди?

– Жарадар. Гъит ягъур ибшри чпиз. Учву гъузай.

Сарун дугъахъди улхуб мянасуз вуйи. Адашихъди гъабши сюгъбатнура натижа тувундар. Дугъу гъапну:

– Уву, бажармиш'вал кайи жигъил, вари мумкинвалар гатІахъну, удучІвну Сибириз гъярава. Му ахъю гъалатІ ву. Сар Зумриятдиз, ясана увуз – ваъ, халкъ-диз, ватандиз зарар кайиб ву.

«Ватандиз... Багъалу гаф буш гафаригъ фици ухшарсузди рябкъюру».

– Гъелбетда, жигъиларик гъунар улупуз, читинваларигъ учІвуз аьшкъ кади шулу. Жикъиди – романтика. Хъа дюзуб пузавуз: ихъ замана романтикарин замана дар. Думу жигъилвалин шалтагъвал вуяв. Гъина закур тІирхарва, хъасин учутІанна гъати, уву кІуруганси, мешанин шалва. Хъа вахт гъябгъиди, гъудуб-губ абгуз къан хъибди. Романтикайин къимат гъагъиб шулу.

– Йиз романтика хъудубгъхан, аькъюллу духъну гъярза сарун.

– Ваъ, дуст кас. Саб ражну гъалатІ деебтуриз хъанара гъалатІ деебтуз шли машат апІиди? Къюб кІуруб, дюн'яйиъ сар романтикдихъанра бедгъавайиди ккудушу йисарна мумкинвалар къяляхъ апІуз гъахъундар. Йиз риш узхъан рякъюри-рякъюри бедбахт апІуз хъидарзухъан. Уву фикир мапІан, учу думу дустагъ дапІна кІури. Чанра разивал адар.

– Дюз ву, дугъан хилар-ликар йиртІнадарчва, урчІариин ачар алдар. Амма учву дугъан аькъюл, фикир дустагъ дапІначва, гюгъюлиин ачрар алахъначва.

– Саб гаф пузавуз, ужур бай. Ихъ арийр чІур шайиз, яв гъягъру йишваз гъарах. Ужуб рякъ ибшривуз, учу ич гъялнаъ гъит. Худафис.

«Гъаци дурари яв хъюхънин улихъ урчІар хъерхъну».

– Игорь! Ваъ! Даршул! – гъаму сесери Фарман фикрариан адауру. Яшлу дишагъли, гъюрматлу, саламатлу Елена Николаевна, ккунир гъяркъю жигъил ришси, сар жвуван гардандиъ архъну, дугъан машназ, кІулиз макар апІурайи. «Жан йиз ккунир! Йиз Игорь!» – кІурайирра гъадму вуйи. Варидарси, Фарманра, му сир фу вуш аьгъдарди, тяжуб шулу.

– Уву гъамусдизкъан наан имива? Узу уву сумчІурна хъуд йисан гюзлемиш гъапІунза аьхир. Фици алдахъунва минди? – хабарсузди аьхю шадвал алабхъу

инсандихъанси, Елена Николаевнайхъан чан тяжубвал ва аьшкъ гафариинди дупну удубкъуз шули адайи. Аьхир Игорь кIуру кас дишагълийин хабаригъ-ян азад шулу, ва Фармандиз дугъан маш рябкъюру. Ижми тясирнан къувватну балин жандиъ зиз ипу. Машнак шикаст кайидар гизаф гъяркънушра, му саягъ шиклиаан адапIнайи маш дугъаз гъич гъябкъюндайи. УнтIлан шархъларихъ-накъан фила-вуш гъидкъар аьлчIягъну, зийнар гъахъи йишвари уьруди акв туврайи: маш, хумурзаг чIукIар гъапIганси, ифдин рангнан дерин къарцIари ккапIнайи, кIвантIар хинкIарси гъадатIнайи, писписар алдру уларин сабнуб-дин заьлан дарг алмидайи, гагулнуб ибан гъацI рябкъюрадайи. Варидари му касдин машинин тяжубвал апIурайи, анжагъ сар Елена Николаевнайи ктарди: думу – аьлааматнан ляхин – аьжайиб машназ гъурхулуди ваъ, гъяйранвал кади лигурайи.

– Фтиз мици лигурачва, жигъилар? – аьлхъюрайиганси, маш аьжайиб да-пIну, гьерхру думу касди хилар дисури, – мюгътал махъанай: фашистари уьмурлугъ гъитнайи лишнар вуйиз мурар. Замана айи – узура учвуси утканур, къувватлур ва... шубариз ккунир вуйза, – думу зарафат кади Елена Николаев-найихъинди лигуру. Аьлхъруган, дугъан маш лапра аьжайиб шуйи.

– Егоръ Иванович Чиноварский, – дупну, дугъу Фармандиз хил гъачIаб-ккуру. Бали чан ччвур кIуру ва, думу касдин машназ дикъатлуди фикир туври, чяхъинди гъачIабккнайи зегъметкеш хил чIюбкъюру. Яшназ дилигди, дидик кайи къувват гъисс апIури.

Тахсир ка – ктар дарпиди, йисир гъахуйи ва сарун думу саризра рякъдайи. Йишвну лагерин гъвалахъ ярквраан ерхъру чIуру сесер ничхрарин, дарш ин-сандин вуйин, аьгъю апIуз шулдайи. Дураар ибарик куркIиган, жан гукIни шуйи.

ГъапIнура, гьергуз чара дабгну ккунду. Амма немцариз дугъан къастари-кан хабар шулу, шубуд йигъан дугъаз ижми аьзаб тувру. Аьхир, декабрин аяз-наккди, автоматарин улихъ гъитну, ярквраз гъахуру. «Магъа аьжалра гъафи. Агъ Света, Света! Ихъ фикрар фицдар вуйи, къисматар фицдар гъахъи».

Дураар саб утIубчнайи йишваз хъуркъюру. АлдатIу гъарарин исчIли къабаригъ дугъаз къурхуллу саб аьлаамат рябкъюру: лизи йифуъ мушвахъ-тушвахъ инса-нарин келлийр дерчнайи, дураар ничхрарин шиларин накъишари къялаъ тIаъ-найи. Саспидар – узди, саспидар янди дахънайи, тмундар, хиял апIин, дяряркъ-райи жандкар завуздн дазаргну, кIул исинди дийигънайи. Гъарсаб келлейик чаз хас вуйи гъисс кайи: садар, хиял апIин, ишура, тмундари, чпиз таза юлдаш гъафну кIури, шадвал апIура, саспидар рихшанд кади немцарин инсафсузвали-ин аьлхъюра; тмундар, уларин ичIи ва мучIу урхъар завариз гъидицну, ушвар тIаъну, Аллагъдиз ккарагура. «Гъич макIан, ич арайиан хабарсузди жвартI шлудар гъамина хуйиштIан. Ярквраан йишвну гъюру гъарйир гъамрарин вуй-иштIан».

Ккуру ягъли накъв. Думу, жандак накъвдиъ имиди, кIул итIибгъну гъубз-руганси, узди дерккру, хъасин, руг абхъри, тIибкъуз хъюгъру. Аьхълушнаан вуш аьгъдар, душмнар гъялакди вуйи ва гъаддиз, белки... Дюднихънакъан руг абхъну, хъасин дурари жилиан итIибгъну имбу кIулин келлейиин чпи зигу-райи папрусарин къатIар кутIуштуру ва жвурар улурхъуру. «Гежехайир, урус», – дупну, гъягъюру. Ярхлаан сесер ва аьлхъбар хайлин вахтна ерхъури гъузуру. Хъасин вари сикитвалиъ ва мучIушнаъ гъаркI шулу. Вахт, хиял апIин, гъаракат

апІбу эбгну дугъубжвнайи. Гьарсаб дакъикъайик накъвдин аьзаб кайи. Маар миркклиз дюнмиш шула; жилин мичІлишну жандак абгъура. Ифдин мичІлишин кІваз уч шула. Я рившвуз, я абгъурайи хъюхъникан, ибкан хил кдатуз шулдар. Яваш-яваши инсан кІул'ан гъягъюз, улар, нивкІуз гъягъюрайиганси, алахъуз хъюгъру...

Крым. Ригъ али мани йигъ. Гъюлик кахъну, ктучІву Светлана, лизи фун ригъдиз гъибицну, дахъру. «Жан, ча яв хил узухъна». Шуру, дугъан хил кІвантІарик кивну, чан мухриин иливуру, машнак неззетнан инчІ кади, улар уьлчІюкьюру. Саб дупну шуран улар аьзаблуди яркъу шулу, жандак ифди алабцІуру. «Света!» – чан гъарайнахъ думу хъергру ва, учв наан аш, гъавриъ даршиди, аьтрафариан ул илбицуру. «Гъауу, гъа-у-у», – ебхъуру мучІу ярквраъ. Жанавар? Ав. Магъа дидин гъаранту. Гъич макІан, аьжал жанаврин шиклиъди гъюрийштІан.

Ничхри кІулхъан ниъ зигуру. Гашу гъялак дапІнайиб, думу жарадар гъяйиз ккубкъну айиб тядиди ипІуз чалишмиш шулу. Инсандиз чаан ярквраъ гъарар гукІни апІрусдар гъарйир удучІвурайиб ебхъурадайи. Гъабгъу жилиъ жандкиз амкІ утІубчІвуру, юкІв аьхиримжи ражну жвар кади либхуз хъюбгъру, кчІябгъюрайи кІулин ифди улар ацІру. Хъюхъниз къацІ йивуз кІури, ушв тІапІу жанаврин исккан шархъил инсандин гъарай апІуз тІапІнайи ушвниъ абхъру. Инсанди чан улихъдиси къувват киршу шархълар къянциарси хъяркъру. Дурар арццуз шлу къувват сарун аьжликра шуз мумкин дайи. Жанавар, му мюргълиан удубчІвуз ккунди, минди-тинди чалишмиш шулу, гузар апІуру; инсандира жанаврин кюмекниинди накъвдиан удучІвуз кІури, гъаракат апІуру, амма анжагъ тІубар рившвуз удукъуру. Жанаврин мани дюдниан гъюрайи ламун, ниъ хъайи нефес хъюхъниз йивуйи, дидин шириш ва къчІябгъю ушвниан гъябгъюрайи ифи мугъан дюднигъ уч шулу, мугъу думу хътІюбкьюру. Жанаври, гагъ гъирагъдиз гуж апІури, юкъби ликарира йиф ва руг рибгъуйи, гагъ улхъан ликарин бацарихъди инсандин кІул чІябгъюйи. Дидин учІру исккан силбар ушвниъ, хъа заан силбар машнаъ арснайи; инсандин мюгъкам силбаригъ дидин шархъли чІикърикъар апІурайи. Жанаври хъана дартмиш апІуру, инсан ккиришвуру. Гъавриъ гъабшиганси, жанаври шубубпи ражну вари къувватниинди дартмиш апІуру ва инсан накъвдиан уьчІюгъюру. Инсан ва жанавар, чвийрси, чиб чиплан хабар алдагъну, йифуъ илдигъуз хъюгъру.

3

Аэропортдиз гъябгъру автобусдиз ккилигури дийигънайи духтур баяр ва шубарин багахъ дугъубжву таксийиан Елена Николаевна ва Чиноварский эдеуру.

– Баяр, узура учвухъди гъюбанди гъахъунза.

Тяжубвалихъди сабси варидари Елена Николаевнайин му гафар ижми «вуррай» апІбиинди къаршуламиш апІуру.

«Гъаз? Фу бадали му яшлу дишагъли, чаз ватан гъабши шагъур, хал-йишв, ужуб гъуллугъ дипну, жигъиларихъди Сибириз гъяра? Гъамгъаксибра жумартвал ктайин дугъак? Белки, думу гъюйкІан?»

Автобус, тормозари чиш дапІну, дугъубжвуру. Аьхиримжи сагъулламиш'валар, гардандиъ архъбар, макар. Хъасин гъялак'вал кади вари эъру, хъа бай чан пчІу чамаданра хлиъди урчІарихъ, кючейизди лигури, хъугъужвуру.

Фармандиз, хиял апІин, фукІа ебхурадайи. Саб гьялатдиъ дугъаз ярхлаан, гъарин къаблїхъ гъитІикІну Зумрият чахъинди лигурайиганси гъугъубжвуру.

– Зумрият! Зумрият! – дихар апІуру бали. Амма сарун фужкІа рякъюри имдайи. ЮкІв гъамшваъ гъибтрайиганси, хъана кючейилан ул илтІибкІну, бай эъру. Автобус рякъюъ убчІвру.

– Нуриевайиз ккилигурайна, жигъил? – гьерхру Егор Ивановичди, хъа бали жаваб тувайиз, давам апІуру: – Дугъаз, – думу Елена Николаевнайихъинди ли-гуру, – кІури шуйча: ляхнин эвелиъ гучІбях ашкар хъуб – му ахъю ягъурлу-вал ву, женгнан гъизгъин вахтна думу ашкар даришри. Яв шуру, багъишламиш апІин, жандин рягъятвал абгура. Гъелбетда, дицириз мани хал ва даабхну гъяб-гъюрайи яшайиш герек ву. Амма кІван рягъятвал дугъаз бажагъат бихъур. Гъит дицисдарин судъя чпин гъир’ят ибшри.

***

Гъунши партизан дестейиз шифровка хъади душну, хътакрур, Лена йишвну Марфа бабахъ дергру, немцарин гъякънаан суракъар аьгъю дапІну, гвачІин шайиз хъадакнун ккундийи. Фроловди, партизан дестейин командири, табшур-миш гъапІну: «Ихтият йихъ, душмнари ухъу ухдитІан агура. Асас вуди дура-рин къадарин, техникайин гъякънаан суракъар, поездарин гъаракатнан график аьгъю апІбанди вува. Чивиди гъуз, табшуругъ тамам апІин». Ленайи, развед-чиквалтІан савайи, духтрин вазифйирра кІули гъахуйи, гъаддиз думу адарди хай шулдайи. Амма жарар гъаузра мумкинвал адар: рякъ аьгъюр ва гъуларий чпин адмийириз ужуди таниш вуйир анжагъ гъадму вуйи.

Марфа бабхъан ва чпин адмийирихъан вари аьгъю ва эзбер дапІну (кагъаз хай шулдайи), къаби бабу, чан айи адрубдикан гъивну, туву бухчара хъади риш гъацІишварихъан рякъюъ учІвру. Рякъюъ саб манигъ’вал гъабхъундар. Яркв-раъ учІвхъан, архаинди гъягъюз хъюгъну: фашистари му вахтна ярквраз гъюз жюрэт дарапІур. Базайиз саки 3 километр рякъ имиди, риш батлагъариантина гъябгъру жилгъайизди илтІикІуру, читин вушра, багахъ рякъ вуйи. Му жилгъа дугъаз хил’ин али тІубарси аьгъайи, улар уьлчІюкъну гъягъюзкъан.

Саб дупну шуру лик яваш апІуру, юкІв гъялак’вал кади ебгуз хъюбгъру: ду-гъаз яркврягъ фтин-вуш ишарат ебхуру, тапанчи уьчІюбгъюру ва, ту апІру гегъдиъ шейтІниз зигур гъязурди, сабан саб лик, хъа саб лик диври, гъягъюз хъюгъру, йифу сес дарапІруси ликар алдагъури. «У-у-у... А-а-а...» – ебхуру. Яралуйин сессиб ву. Фуж вуйкІан му вахтна? Фашист? Партизан? Риш хъана улихъ гъягъюру. «Суэта... А-а-а...» – цІиб зарбди ебхуру дугъаз. Фашистди дици дих дарапІур. Вушра, ихтиятвал кади, чкиди гъягъюру, йиф айи ичІаъ дахънайи шлиз-вуш багахъ шулу. Ис гъаши риш, гъябкъюбдиин тяжуб шулу: дявдин аямдиъ фу вушра рябкъюб мумкин ву, хъа мициб дугъу гъюзлемиш апІурадайи. ГъацІнахъансина батлагъдиъ арснайи кас жилгъайихъ хъайи би-цІи мюрхюн гъарин къаблїхъан хъичІихнайи, кІулин ерина дугъан гъюнариин уъру ифдикан вуйи гергми мутму рябкъюрайи. Ккуртар вари ифдиан духънайи.

Шуру думу гуж-балайиинди ичІ’ан уьчІюгъюру ва, йифун зиин чан буфай-ка ккипну, жилгъайиин дитру. Дугъан маш-кІул вари зиян вуйи, шураз кучуз-ра гучІурайи. Хъа учв духтир вуйиб кІваин шулу, гъяракат дапІну, чан исккан

ккурт чІябгъюру ва учІврушнаан игъар апІури, ахъхлюшнаан гукІунди айи кас-диз сабрар туври, ихтиятди кІул илибтІуз хъюгъру, анжагъ хъюхъниз ва ушвниз нефес хътабгъуз йишв гъибтру. Касдихъан ришвуз шуладайи. Гъамус гъапІру? Мушвахъ му гъитуз шулдар, хъа къан апІузра ихтияр адар. Шураз думу, кюлериин илитну, чІюрхюз ккун шулу, амма жилгъа ккуруб вуйи. Кас ккиришвуз хъюгъру. «Суэта...» – явашди дих апІуру.

– Гъай, магъа узу, – риш ис шулу ва дугъаз гъудужвуз кюмек апІуру.

– Наан а узу?

– Ярквраъ ахъа. Ахъю хъибдивуз. Гъач гъягъюхъа.

– Шулдарзухъан. Хъа уу наънан гъагъунуа уина? Яу сес гъаз дигиш гъаухъну? – дугъу кІурайибдин риш бегъемди гъавриъ шуладайи.

– Гъягъюхъа. Немцар гъюз мумкин ву.

– Ау, неумар... Шулдар, Суэта, гашди уузуз».

– Вуш хъахъ гъаму гъарихъ, – Ленайи, тядиди елкйирин кюлер дюргъну, дахъру ва кас гъюдли йишв'ин дитру, чан силбар силбарик йивурашра, буфайка дугъан гъюнарихъ хъипру, хъасин, бухча ачмиш дапІну, дидигъ гъяйи уъл ва слин хюл жвилли апІури, дугъан ушвниъ ивуз хъюгъру. Зийнар кайи ушвниъ ипІруб бегъемди чІвубкъуз даршули, гъаци миди хътІюбкъюйи. Уъл гъипІхъан, мугъан жандиз цІиб къувват гъюру. Шуру, ягълухъ дугъан кІуллаан илбижну, думу заъру. Мурар гагъ саб лик, гагъ саб лик диври, гъягъюз хъюгъру.

Ленайиз яман тюгъмет апІуз гъязур духънайи Фролов, думу кас гъяркъган, цІиб яваш шулу, гъучІубху машинан къарцІаригъян чухсагъл кІуру лигбар гъаъру. «Юлдшар! Чвйир!» – текрар апІурайи касдихъан шадвалиан жара гафар пуз шуладайи.

Бабу фериштайиз хъайивал апІруганси. Ленайи Егор арайиз хуру. Саб месэ-
лайи риш сакит апІурадайи. Думу гъял апІуз ккунди, гьерхру: «Фуж ву думу
уву нивкІуѣдира «Света» кІури, дих апІур?»

– Света!... – Егор гъагъи хиялариѣ ахъру, – имдар Света. Йиз хилариин.
Гъаму йиз хилариин! – чан хилариз гъадмуганси, Светланаин ифди дурар
кацІнайиганси лигуз хъюгъру.

– Сакит йихъ, Игорь. Хай даршул дици.

Фукъан мяъли апІуз аьшкъ айир вуйи думу! Света йиз кІваълан гъягъюрин!

Мюгъкам беден хъайи Егор ухди жандиз гъюру. Улихъдин къувватназ гъеле
дуфну адаршра, гъидкыкк цІикІварси уч шулайи дамарар гъисс апІуз хъюгъру
ва мумкинвал гъабшибси, ляхниз гъялак шулу. Фашистарин лагерь дармада-
гъин апІуб мугъаз гъамус сабпи имтигъан вуйи. Гъюжумнан операция гъязур
апІбаъ иштирак шулу ва, разведчикарин улихъ гъучІвну, дурар лагерьихъна
хуру, йишван мучІушнаккди зазар кайи телер хъатІури, гъаравлар алдагъуз
кюмек апІуру.

Сигнал гъабшибси, сарпир лагерьѣ архъру. Ягъли чардгъарилан пулеметар
лихуз хъюгъюбра саб шулу – гужли тІуркІбари дурар, ликар ккадатІдарси,
дирчру, «Гъазарма! Дурар яракъарихъна хъуркъуз гъитну ккундар». УнчІвариѣ
къюб гранат ирчну, урчІарихъинди жаргъуру. АйтІан мугъ’ина уз духъну гъю-
райи фашистар, аьжайиб маш дябкъну, къяляхъ хътІурччвuru. Егорин автомат
либхуз хъюбгъру: «Му учвуз Светаин пай! Му йиз юлдшарин пай! Му йиз
машнан пай!..»

Егори партизгариз учв чІивиди накъвдиѣ иту йишв улупуру. Азад гъахъи
йисирар, чан юлдшар, думу аьгъю даршули, му фуж вуйкІан кІури, мюгъгалди
лигуйи, хъа Егор ухдитІан гъачІарси гъисаб апІурайи. Хъа арчул хлик кайи
аьхю кІару хал гъябкъиган, гъавриѣ шулу ва чвйирси дугъан гардандиѣ архъру.

Му гъядисайихъан Ленайин юкІв Егорик бегъемди кабсру. Гъар ражну бай
ляхниз гъягъруган, шуру, дугъан дячІяргънайи гарцІларикан хил кдатури, кІу-
ри шуйи.

– Игорь, ихтиятвал апІин. Лиг гъа, гъялак махъан. Ленайи Егориз Игорь
кІури шуйи, ва бализ мидкан цІибди хуш гъюйи. Вушра думу шураз ачмиш
шулдар. Светлана кІваинди ву. Сабсана, гюзгдиан чан маш гъябкъиган, дугъаз
чаз гучІ гъабхъну. Фукъан уткан жигъилар а дюн’яйиѣ. Амма дяви гъябгъюра.
Жвуван кІул’инна фу гъюруш, саризра аьгъдар. Гъаз закур риш бедбахт шулу?
ДарчІиди гъузишра, чаин али тІагъма дугъу уьмурлугъ ялгъузди гъабхбанди ву.
Амма бахтнаанси, фицдар хатІалу дюшюшариѣ ахъишра, гюллийрикк ачухъди
улихъ гъягъюрушра, дугъан жандик сарун къячІябгъю йишвкъан гъабхъндар,
хиял апІин, кІул’ина гъюз ккайиб саб йишв’инди гъафну ва сарун му даимлугъ
хатІайиккан азад гъахъну. Дугъаз аьжайиб маш жвув аьжликкан уьрхру тІили-
сим кайи гъякалси гъабхъну.

Чазра хабарсузди гъядисйири Лена дугъхъан ярхла апІуру. Му ражну раз-
ведкайиз гъягъруган, Ленайи дугъаз кІуру: – Аллагъисан, Игорь, ихтият апІин..
узу бадали. – Шуран улар дугъаз тамарзуди лигурайи.

– Фикир мапІан, Лена, вари ужу хъибди, – бай юлдшар гъушу жилгъайиз ли-
гуру. Ленайи мичІли хиларихъди балин маш чахъинди гъибицуру ва хинкІарси
дуркнайи кІвантІариз мак апІуру.

– Лена, му гъаз ву? – сеснак саб гъисс ктарди кІуру бали, – сагъул, узу гъа-лакди вуза.

– СацІибсан дугъужв. Агъдарзуз, гъи узу мици гъаз вуш. Хиял апІин, уву аххиримжи ражну рякъюрариганси вузуз...

Егори, чан гардандилан илдижнайи шуран хилар жара дапІну, юлдшар гъу-шу терефназди гъаракат апІуру.

– Игорь, увуз кклигураза, – шуран ярхла шулайи балихъинди гъацІарккнайи хилар ис шулу, думу гъарин къаблхъ хъахъру. Гъагъи амсаригъян гъитІибгъю ригъдин нур шуран кушариз йивуру ва уларилан алдахъурайи нивгъариан чиг-ран цІадларианси атІабгуру.

Йирхъуд йигълан хъадакну гъафи Егориз база агъю шулдар: вари дургну, дадаргъну, ккидирчну айи. Чивибдин лишан мушваъ амдайи, дурар къюбпи базайиз гъагъюру.

– Ижмиди гъутІурчвну ухъу немцари. Хъа чпизра гъавайиди алабхъундар. Алабхъидира дар, – кІуру гъюн илибтІну дахънайи Фроловди, – Ленайиз гъа-гъи зиян гъабхъну, – командирин машнак сефилвал кабхъру, – самолетдиъди гъаунча думу. Уву кІваинди гъушну. Гъамцдар ляхнар гъахъну уву адарди, Егор Иванович.

Жюрбежюр гъядисйиригъна дюшюшаригъ гъитру Егор дявди. Мураригъ думу Лена кІваълан гъауз чалишмиш шулу.

35 йис арайиан гъагъюру...

– Дюзди йип, Игорь, фу кІваан гъубшнийив узу имдруган?

– Дюн'я буш гъабшиганси гъабкъюнзуз, Лена. ЦІибди вушра уву Света-йихъна гъушур вуйва. Хъа узу фикир гъапІунза, ужу гъабхъну гъамци албагуб, гъит шуран къисмат жараб, бахтлуб ибшри.

– Гъира думу гафариин рази дарза, Игорь.

– Яв уъмрикан кидибт, Лена.

– Фу кидибтуза? Думу йигъ кІваин гъабшиган, гъамусра юкІв гукІни шулу. Элвен ахсрари дабалгнайи хъадукран марцци завар. Ва дурар мучІу кумрахъди элебку гъадиса... Тюфенгарин сесери нивкІ'ан хъергунзу. Дишла Фроловдин гъарай утІубчвну: Подъем! Подъем!» Лагерь арфлин рамгиз ухшар гъабхъ-ну. Гъаравлари мялумат тувру: немцари база шубуб терефнаан къялаъ тІапІра, къуватар ахъюдар ву, артиллерия ва минометар хъа. Юкъюб кІуру тереф, увуз агъяйвуз, батлагъар вуйи. Шубуб взводдиз Фроловди оборона бисуб, имбуда-риз маршбросокдиз гъазур хъуб амур апІуру. Узу дестейин улихъди, рякъ улу-пури гъагъбанди вуйза. КІваинди вунив думу жилгъа? Ич къяляхъ ушвтарин ва тІуркІбарин сесер ерхъуру, база кумру ккебкру, тІуркІбарин сесеригъ гъарарин чІакъракъарин сесер гъидикъюру. Ликарик жвар кипунча. Яралуйир, гъайвнар, гъагъар хъайидариз лап читинди алабхъурайи. Гъялак'валиан жилгъайилан ултІурчвну, лягъяйиъ арсрударра шуйи, амма къяляхъ лигуз мюгълет адайи. Минйир ич арайиъ тІуркІуз хъюгъру. Фроловдин ушвниан ушвниз учухъна хъуркърайи амрари гъалабулугъ сакит, юкІвар умудлу апІуйи. ТІуркІбариз дилигди, рякъ давам гъапІунча. Ич зиинишв вари лягъя гъабшнийи, парйири, ушвтар хъади тІирхури, ич арайигъян сарихъди сар батлагъдиз гатІахъуйи. Саб дупну лап багахъ кІару батІур узди завуз утІубчвну. Узу фици алдакнуш, хабар гъабхъундарзуз. Уягъ гъашириз, уз'ин али гизафдарин улар гъаркъзуз.

Гъудужвуз гуж гъапІза, хъа учІвру иццрушну хъана ккитІикІунза. «Эгер ай-итІна зиян гъабхънуш, сарун йизуб ккудубкІну», – фикир гъапІза, уву кІваин гъахъниз: «Сарун думу узуз рякъидар». «Лена, гъудужв. Вари увуз ккилигу-ра. Дугъужвуз хай шулдар», – ебхъурайгуз. Фикриан дурушбан бадали, вари къувват жалб гъапІунза: «ЮкІв мягъкам апІин, юлдшарин къисмат увкан асиллу ву». Сабдихъди саб Фроловдин гъяракат кайи, сабурсуз амрар гъю-райи. Къюр юлдши узу хилариина гъадагъну. Батлагъариантина удучІвур кІваинди вузуз, хъасин фу гъабхънуш, абгъдар. «Гъяракат апІинай! Яралуйир абкъинай!» – сесерихъди уягъ гъахъунза. Ибарихъ гужли моторарин гъугъ хъайи. «Уягъ гъахъундарин?» – Фроловдин сес ибарик кубкІнийиз. «Ваъ, юл-даш командир!» – сес гъабши жарарин. Улар тІауриз, самолет гъабкъюндуз. Йиз гъвалахъ Фролов дугъужвнайи. Дугъан маш гъич мици гъабкъюндайгуз: дидиъ ижми хажалатнан гъисс рябкъюрайи. Дугъан хил, илибтІну, гардандиъ ипнайи. Мурариз узу самолетдиъди «Ахъю жилиина» хътауз ккунди айи.

– Ав, Лена... Берлин гъадабгъруган, думу уже полковник вуйи. Гъалибвал-лиз шубуд йигъ ккимийи... Цидар гъайихнинхъа дици? Ахъир нефесниин уву кІваин гъапІнийи: «Ленайиз йип, думу узуз варитІан гирами кас вуйгуз. КЮ-гъялди уърх думу, Егор».

– Амма уву яв командирин абхиримжи амур, дугъан васият тамам гъапІун-дара.

– Ав... Дугъан ктипуз даршлу бурж гъарандиз гъубзназук.

Ккудушу гъадисйирин, кІваин апІбарин тясирнакк Елена Николаевна, кІул тІубччури, улариинди наана-вуш ярхлариз лигури гъузуру.

– Хъасин, Лена?

– Хъасин госпиталь. Больницайиъ хайлин йисари гъилихунза. Хъасин ин-ститут, хъана больницайиъ ляхин, мединститутдиъ мялимвал. Гъамус магъа уву – рякъюравуз.

– Сарди?

– Сарди. Увуз фукъан вушра кагъзар гъидикІунза, агуз чалишмиш гъахъун-за. Хъа уву!

– Саб-швнуб яв кагъаз узухъна гъурукънийи, хъа... Увуз абгъявузки. Гъаму-сра адмийиригъна гъюдючІвруган, нач шулузуз.

– Нач ваъ, уву дамагъ дапІну ккунду. Гъей, Игорь, Игорь! Ахмакъар вучва жилар. Фици ужуди ихъ уъмрар албагрийи. Мумкин вуйи, гъи ухъу худлар абхю апІури хъубра.

– Вари жигъилар ихъ худлар даринхъа?

– Гъамус увкан йип. Яв къисмат фициб гъабхънуш.

– Дяви Прагайиъ ккудубкІунза. Жюрбежюр ляхнариъ, гизафси тикилишдин идарйириъ, гъилихунза. Хъасин Сибириъ гъядар тикмиш апІури... Гъамус увуз абгъявуз узу яшамиш шулайи йишв. Таза больница тикмиш гъапІунча. Яв сту-дентар гъадму больницайиъ лихиди. Магъа гъамци гъябгъюра уъмур. Нараз и хъуз ляхин адар.

– Сарди?

– Ав, сарди,

– Узуз думу больницайиъ ляхин хъибдарин?

– Увуз? Зарафат апІурава.

– Фу зарафат? Ихъ насил гаф зарафатназ адапІруб гъабхъундарихъ. КІвантІан кІураза.

4

– Зумрият! Зумрият! – кІури гъеебхъиган, риш, вари кІваълан дубшну, жаргъуз гъязур гъахъну, хъа хли гъарин циркил ижмиди гъибисну. Наана жаргъуру? Дурарин уларикк фици ккархъру? Риш ярхла шулайи автобусдиз лигури гъузуру. Магъа думура улариккан ккудубгнуну. Риш гъарикк ккайи скамейкайиина ис шулу, нач’вали ва дердну убгурайи маш хиларин гагъариъ ивну, кІваъ айи хажалатназ рякъ тувру. Халибег чан гъвалахъ фици деънуш, хабар гъабхъундар.

– Мишан, Зумрият, баладар. Дурар гъацдар шул. Гъудужв, хулаз гъягъюрхъа. Мушвахъ хай даршул. Вообще, дугъан гъякънаан мици хажалат зигуб дюз дар. Думу яв мюгъюббатдиз лайикълу гъахъундар.

Риш хъана зарбди ишуз хъюгъну.

– Агъ Халибег, увуз аьгъдарвуз... Думу гъушну. Мушваъ сарун думу имдар...

– Гъаци шул сарун. ЮкІв мюгъкам апІин, вари ужу хъибди. Гъач гъягъюхъа, – Халибегу шуран хилхъан бисуру, яваш-явашди дурхну, машиндиъ итру.

Му йигълантина Зумриятдин уьмур кІул адабгъуз даршлу гъагъи нивкІуз ухшар шулу. Хъа Велибеговар даахнайдайи. Фарман гъягъюб дурариз ягъурлу гъядиса гъабхъну.

– Я риш Зумрият, гъи уву Халибегаз ча кІури, илчйир гъюра гъа. Фу пуз ккава? Му ражнура «ваъ» гъапиш, аьйибу. Читинвал гъабшибси, дурарихъна жаргъурухъа. Фармандиз ккилигуб дав вуяв. Душвариъ увусдар адарин?

– Аьгъ дада, ккебехъ... Учвуз ккуниб апІинай.

Дидхъантина гъадисйир, дебккуз даршлу кинойикси, саб сабдихъди гъягъюз хъюгъру: йигъандин ва йишвандин дежурствойир, аьшкъ адарди, гъаци механически апІурайи ляхнар, лишнар, сумчриз гъязурлугъар, Халибегахъди машиндиъди тІиркІбар... Яваш-явашди риш чан цІйи ролиъ учІвру, гюгъюл къисматнан таза илтІикІбариин рази шулу, ва вари шулайиб гъаци дубхъну ккунибдихъ хъугъру.

Саб ражну китабар ригъурайи Зумриятдиз гъапІруб-вуш саб конверт бихъуру. Зиинишв убхуру ва кІваан варкІ апІуру. Фармандихъан гъафиб вуйи. Зумрият гъавриъ ахъну: му дадайи гъитІибкІну. Шуру конверт тядиди абццу ва урхуз хъюгъру: «Гирами вуйи Зумрият! Швнуб кагъаз гъидикІунзавуз – жаваб адар. Гъаци зарбди узкан хъял кайвуз? Ихъ сатІиди урхурайи вахтар, сари сариз гъапи гафар кІваина гъюру йиз. Яраб уву дурар кІваълан гъаънийкІан? Сибирь кІуру гафнан мяна ярхлаан аьгъю апІуз шулдар. Дидин гъавриъ ахъбан бадали, улариинди дябкъну ккунду. Гъациб гъяракат мушваъ аки...»

АйитІинди учІврайи дада парт шулу: чав гъитІибкІу кагъаз шуру урхура.

– Нягъякъди гъитІибкІунва, дада.

– Узуз ужу шлубси ккун гъабхънийуз...

– Гъарган учву ужу шлу ляхнар апІуручва. Узканра учвусир ктауз ккунду-чвуз. ГучІ мапІан: узу дина гъягъюйиш, гъамусяаъ душваъ хъидийза. Хъа сарун...

– Лигарва, ялгъуз чиркквси, думу хъадакнугъиди. Яв яшайиш рябкъюр – пашман шул.

– Яшайиш! Гъаму юкъуб цал, гъаму гакІвлин танхар, гъаму цІилар – магъа ичв яшайиш.

– Хъа сарун фу ккундувугъ?

– Гъич узугъа аьгъдарзугъ, фу ккундуш. Фу ккун апІуз ихтияр а хъа узугъ? Йиз хилариинди фу гъапІну хъа узугъ?

– Гъаз дици кІурва? Вари лихурайиганси, увура лихурава. Закур-серитІ ахъю духтир шалва.

– Гъаму вахтнан хайир, дада. Гъаму вахтнан хайир, Зумрият, – кІури, шадди, хуррамди, пружинарийн алиганси лицури, Халибег учІвру.

«Магъа къувватну ацІнайи жигъил кас. Гъаз думу Фармандихъди хътар? Гъаз инсанарин уьмрариин, дурарин къисматариин гъайран шуладар? Гъаз гъябкъюбди ва гъеебхъубди дугъан гюгъюлиз тясир апІурадар? Гъаз дюн'йиин дугъаз анжагъ учвтІан рякъюрадар?»

– Зумрият, гъудужв, – кІуру Халибегу, – мебель гъадабгъуз гъягъюрхъа. Завсклад таниш кас ву. Гъи гъадрабгъиш, хил'ан гъябгъиди. Импортный ву, къимат – 3000 манат.

– Ву-у-у! Мициб пул наьнан шул! – хилар тІарццуру дадаи. – Гъяракат апІин, Зумрият, къан дарибши.

– Гъитай узугъ, аьсси мапІанай, – риш унчІвахъинди илтІикІуру.

Халибегаз кагъаз рябкъюру ва дидиз хил гъачІабккуру. Шуру дугъан хил ярхла апІуру: «Увугъ лазим дарубдик мукучан».

– Аьгъязугъ, Фармандихъан гъафиб ву. Къаршувал адариз, юлдшар вучва. Хъа уву мебелиз дилигиш, хай шулдар: ранг, комплект увугъ къабул даршиш, гъадабгъурдарза.

– Аьгъ, учвугъ ккуниб апІанай. Гъитай узугъ...

– Гъач, Халибег, ухъу гъягъюхъа. Дугъаз мебелик кайиб фу аьгъа? Ву-у-у! Мугъан хасият! Аьгъдарзугъ, учву фици албагидиш, – дадаи тядиди плаш хъабхъру.

– Фикир мапІан, дада. Зумриятдин хасият ужуб дарш, йизуб ужуб вуйиз. Албагарча. Ляхниан дуфну, эргнашул. Духтирвалра кеспи дар, аьхир. Папайиз гъапунза, саб жара ляхин абг кІури. Министерствойиъ йишв а кІурайи. Пока, Зумрият, Фармандиз саламар дикІ.

Сумчир багахъ шулайи. Му йигъари вари жвилли гъайгъушнариин, сумчриз ипІру-ухру лазимшнар гъадагъури, мяракайиз хян албагури, илтІишнаи. Зумриятна Халибег, варидаригъди гъидикъну, ляхнариъ архънайи, ва жигъилар мици рякъюрайи абйир-бабарин юкІвар шадди вуйи.

– Магъа, Зумрият, му яв сумчрин палат, – Халибегу ал лентайихъди йибтІнайи кІажун къути шуран улихъ дивру. – Йиз палтарра гъязурди ву. Уф, жаргъбура эргунзу. Увура юргъун духънахъидава. Гъач сацІиб тІиркІуз гъягъидихъа. Машиндиъди ваъ, гъац...

– Яваш, Халибег, гъеле фициб вуш лигуза.

Думу, лизи ипекдин ярхи ккурт мухрилан асина эбхну, гюзгдиз багахъ шулу. Шураз гюзгдиан рябкъюрайи лизиб али чан шикил къабул шулу ва гюзгдиан чаз лигурайи Халибегаз разивалиинди аьлхъюри жаваб тувру. Бали шуран

гъяцли гъюнар хабариъ аъру ва чахъинди илдицу шуран кІвантІариз мак апІу-
ру. Шуру, ккурт улихъдиси ихтиятди дибиржну, къутдиъ ивру.

– Гъач гъягъюхъа, – кІуру дугъу ва, Халибеган хил дибисну, урчІарихъинди
зигуру, – марцци гъавайихъна удучІвиш, ужу ву. Уву кІуруганси, узура юргъун
духъназу.

Гъялак дарди тІиркІурайи жигъилар йицІисаб мертебайин бинайихъ ди-
йигъуру. Хулар агъалйир къабул апІуз гъязурди айи. Учвна Фарман гъамшвахъ
дугъужвну, бинайиз тамаша апІури гъапи гафар шураз гъамусяаъ ерхъурайи-
ганси айи. Гафар! Шуран шадвалик леке кабхъру.

– Зумрият, йип аган, увуз фунуб мертебайиъ яшамиш хъуз ккунди вуш.
Сумчрин йигъан ухъуз ужуб багъиш хъибди – ихъ хусуси хулан ачрар.

– Узу хъубпи мертебайиъ яшамиш шули вердиш вуза. Амма... – шураз, Фар-
манди йицІисабпи мертеба ккун гъапІинийи, пуз ккун гъабхъну, хъа ккебехъну.

– Вушра сабпи мертеба гъулай ву. Гъарсаб терефнаан.

– Гъаз? Лифт адарин?

– Вуш йип: ккунш шубубпиб, ккунш хъубпиб, ккунш...

– Агъ, фунуб вуш фу ву? Хал ибшри.

Сумчир. Музыка, ялхъвнар, мяълийир... ИпІуб, убхъуб, тебрикнан гафар.
Дуст шубарихъди Зумрият чан хулаъ айи. Дугъаз сумчир тебрик апІури кагъ-
зар, къиматлу багъишар гъюрайи.

– Магъа, Зумрият, увуз сабсана кагъаз. Ярхлаан ву.

Шураз конверт гъабкъюбси, агъю шулу. Учв ялгъузди гъузубси, конверт
абццу, урхуз хъюгъру:

«Аъзиз Зумрият! Фукъан ккилигза, хъа, кІару цІар дибикІну, йиз юкІв шад
гъапІдарва. Уву дяраркъди рякъюъ учІвиган, кІваъ абхъу шакнан нукъІа гъа-
мус, кІару гъарз дубхъну, кІваин алабхънайиз. Хъадну ярхла гъахънийхъа. Гъи
магъа учухъинди къюрд гъафну. Амма уву кІваин гъашиган, кІваз мани шулу.
Узуз жара хабрар гъеерхъунзуз аъхир. Зумрият, дикІ къюб гаф! Дулар вари
кучІлар ву кІури, бикІ. УъчІюбгъ кІваъ айи заз, ихъ мюгъюббат сагъди ву кІу-
ри, бикІ».

Шуру кагъаз хътакур-хъатакури урхуру, ккудушу йигъар кІваина хуру.
Хъасин, «Хлинцар ва бацар» кІуру китаб гъадабгъну, абццу ва ккуни шаи-
рин шиъарикан урхуз хъюгъру:

**Сифте бицІи шадвал хил’ан идипур,
Ахъю шадвалихъна, бажагъат, хъркъур.
БицІи читинвализ къял улупу кас –
Фу шул дугъхъан, ахъюбдиз гъашиган
рас?**

Саб-швнуб кІаж ккадаркуру ва хъана урхуру:

**Девлетнахъан хъчІихру кІару бацар ваъ,
Гъит ялвин хлинцар зуз къисмат ишри.
Дарибшри йиз уъмур даим мучІушнаъ –
Уъмри зу акв хуру ялавси ургри.**

Хъана кІажар ккадаркуру:

Хушбахтвал манишнаъ ва тухъвалиъ ваъ,
Думу читин вуйи женгариъ бихъур.
Гъит гъарган ялавлу ифи либхри кІваъ,
Бахтлу ву йивбариз улихъди гъягърур.

Шаири ачмиш апІурайи дюн'я жара, романтик дюн'я вуйи. Думу аку рангари абцІнайи. Саб вахт айи, ришра думу романтик дюн'яйин сяргъятариина гъафнийи, цІиб имийи удлучІвуз. Жюрэт гъабхъундар. Мюгъюббатдира кюмек гъапІундар. Айин хъа шуран кІваъ дициб мюгъюббат? Эгер ади вуйиш, набшди думу? Гъаддиз гюре гъядисйир чпин шулайиганси гъитуб ужу дарин? Инсанар а, чпи кІакІнаъ ади, гъядисйир чпин къяляхъди гъахрудар: саспидар а – гъядисйирин къяляхъди гъягърудар. Эгер жвув къяляхъ хъахънуш, шлиз герек ву улихъ гъудучІвбан бадали зегъмет зигуб?

Шуру Фармандиз сабпи ва аъхиримжи вуйи кагъаз бикІуз хъюгъру: «Багъишламиш апІин, Фарман. Увуз гъеерхъу гафар вари кайидару. Яв аъхиримжи кагъаз ич сумчир айи йигъан гъадабгъунза. Кагъзар дикІбан мяна адайи. Яв хлинцари уву ягъалди тІирхуз гъитра, хъа йиз бицари узу жилик карсна. Ужу гъабхъну гъамци ккудубкІуб. Узуз сарун мибикІан. Сагъ ишриву. Баркаллагъ».

Йишвандин дежурствойиан гъафи Зумрият дивандиин ярхи шулу. Халибег хулаъ адайи. Мумкин ву, срочно вуди дих дапІнашул. Аъдати ляхину. Чат айи аъхълушнаан хулан манишназди учІвиган, адмийиз, дахъну, рягъятвал апІуз, ахуз иштагъ шулу, амма йишвну даърахди, юргъунди вушра, нивкІ гъюрадар. Гъаз вуш аьгъдар, аъхиримжи вахтари кІваз гъиидарди, нивкІ дяргъюри, аьжайиб гъялнаъ ахъна. Дугъак ухди хъял кубчІвру, учв уърхюз даршули, Халибегазра къутКъли гафар кІуру. Магъа гъамусра, муганаз даруб, ялгъузди дахънайи-рин кІваъ гучІ абхъру, жюрбежюр чІуру фикрар кІулиз гъюру...

Сумчир. Варидари мугъазна Халибегаз гарччлар йивура ва рихшанд апІурайиганси аьлхъюра. Чаин али лизи ккуртдик кІару тІагъма рябкъюру ва, думу марцц апІуз ккунди, хъана гизаф кабцІру. Чаин аьлхъюрайидарин къяляхъ Фармандин гъаранту рябкъюру. Яраб думу мина фици хъуркънийкІан? Дугъу шураз тюгъмет кади кІул тІубчвур... Загсдиъ Халибегуна дугъу чиб чпин тІубарихъ тІубланар хъаъру ва кІвантІар багахъ апІуру. Хъана Фарман. Дугъу чан кІвантІар шуран кІвантарик куркІайиз, маш ярхла апІуру: «Ккунириз гъациб кагъаз гъич бикІурин?»

Дишагъли ккириштуру, тмуну гъвал'ина илдицуру... Ярхлаъ нафтлин буругъ убгури, ялав ва кум завариз удубчІвур. Дина адмийир жаргъура. Магъа Фарманра. Бали, мугъахъинди дилигну, цІихъинди хил гъачІабккуру ва, жаргъну, ялвигъ гъючІвру. «Фарман! Фарман!» – гъарай апІуру, жаргъуз ккун шулу, амма, ликар бамбгин айтІ айиганси, рিশвуз шулдар...

ЮкІв гъялакди либхурайи Зумрият, диркъну, хъергру ва узди деъру, хъасин чав Фармандиз хъадрапІди имбу кагъаз абгуру. Китабдигъ думу гъядайи. «Яраб Халибегу гъациб алчагъвал гъапІнийкІан?» Мухриин хил иливну, ицурайи кІваинишв тІибшуз хъюгъру.

Сяаѳ урчІвубдиз дилибхнайи. УрчІарин сес шулу, Халибег учІвру ва эргбан ухѳ кади хпирин гѳвалахѳ деѳру, гѳюдди гѳюниин чан мичІли хил иливну, гарцІлиз мак апІуру. Жилирин кІвантІарра мичІалди вуйи. Хпирин пашман лигбар гѳяркѳиган, гѳерхру:

– Фу гѳабхѳну, Зумрият?

– ФукІа, эргназу. Дих гѳапІнийин?

– Ав. Лап жигѳил кас вуйи. ЮкІв.

– Кечмиш гѳахѳнин дарш? – гѳалабулугѳ кади гѳерхру хпири.

– ЮкІв читин мутму ву, увуз аѳгѳявузки. Вахтнийинди хѳуркѳундарзу. Сифте зенг гѳапІнийи, хѳасин узу тІалаб гѳапІхѳан, машин гѳапІну. Машин мина дуфну, дина хѳубкѳайиз...

– Хѳа яв машин? – дишаѳгѳлийи нарази улар жилириз уз апІуру.

– Йиз машин служебный дар. Думу йиз хусуси мал вуйиз.

– Гѳелбетда, яд касдин уѳмуртІан, жвуван машин кѳиматлу ву.

– Узу тахсиркар апІурава? Ваѳ, Зумрият. Ухѳу духтрар вушра, аѳжал хѳайир йикІиди. Герчег, Фрамандикан гѳеебхѳундарнуз? – дугѳу хпирихѳинди газат гѳачІабккуру. Зумриятдин кІваѳ миркклин гѳумбек абхѳганси гѳабши, газат гѳадабгѳуз гѳачІабкку хил гукІунди айи. Газатдик кайи шиклиан мугѳахѳинди лигури, Фарман аѳлхѳюрайи, хиял апІин, кІурайи «Фици вува, йиз гирами кас? Уву шад хѳуб йизра шадвал вуйиз». Балин шиклиз хайлин лигури гѳузуру. Хѳасин, юкІв сакит дапІну, газатдик кайиб урхуз хѳюгѳру.

Ярхла чюлиѳ айи нафѳтѳйириз лигуз гѳушур, Фарман душваѳ йишвну гѳузбанди гѳахѳну. Нафѳтѳйири, аѳхѳлушназ дилигди, йигѳну ва йишвну ляхин дебккрадайи. ГвачІиндиккна буругѳди цІа гѳадабгѳуру. Варидарихѳди сабси цІа кутІубшвбаѳ ва техника цІихѳан азад апІбаѳ думура иштирак шулу ва дугѳаз ургбан гѳагѳи зийнар шулу. Гѳамус думу больницайиѳ а. Духтрари дирбаш жигѳилин уѳмур бадали женг гѳабхура.

Газатдиина мархѳси нивгѳар ахѳуз хѳюгѳру.

– Гѳайиѳ Фарман, – кІуру жилири, – ахмакѳу сарун, фу айи дугѳан душвариѳ? Ужур бай вуйи думу, кІулиѳ цІиб микІ айир вушра.

– Ккебехѳ! – нивгѳар дишаѳгѳлийин дюднигѳ кѳюкѳярси гѳярсру, шархѳил гукІни шулу. – Ккебехѳ! Набшди йиз дугѳаз гѳибкІу кагѳаз? Уву дугѳан шибдинна ккадара. Гѳайиѳ дарин дугѳан ччвур яв мелзнийин, – мугѳхѳан сарун сабур апІуз шуладайи, – Фармандин гѳякѳнаан уву макІан. Думу гѳамусра а, гѳарганна хѳиди. Ичв тухѳ вуйи машар... Инсанвалин гѳисс кѳру маскѳир... Уршвлиѳ айи мялхѳвар... ДатІназуз!

– Зумрият, сакит йихѳ. Ма убхѳ, – жилири дугѳаз стакниѳди шид тувру. Хѳа дугѳу кІул тІубччвуру. Аѳхир, юкІв бегѳемди ичІи гѳапІхѳан, яваш шулу. Рази гѳаши Халибегу хѳана сабурлу сеснийинди кІуру:

Гѳелбетда, думу башкѳа адми ву. Хѳа ухѳу аѳдати бицІи касар вухѳа. Узу гѳатциру, гѳамциру кІурава. Хѳа уву?..

– Дюз кІурава. Узу таксиркар вуза. Фарман ва дугѳан мюгѳюббат гѳулайвалихѳ, гѳаму кѳефесдихѳ, цІиларихѳ масу тувунза. Дугѳан кІул’ина бала гѳабхирра узу вуза... Эгер узу дугѳан гѳвалахѳ хѳайиш! Жарадар бадали дугѳу жан гѳайиѳ гѳапІундар. Гѳамус узу думу бадали йиз гѳаму яшайиш гѳайиѳ апІуза? Ваѳ! Дугѳан гѳвалахѳ хѳпанди вуза.

- Уву фу кІурава? Увуз фу дубхъनावуз? – Халибеган кІваъ сабпи ражну кърхуллу гьисс абхъру, гьапІруш мюгътал шулу ва чамадан уч апІурайи хпирин къяляхъди жаргъури гъузру, – узу уву саб йишвазра деетрур дарза.
- Узу дерккуз сарихъанра хьибдар. Дугъан зийнар узу сагъ апІурза...

ХИЗАНДИКАН ВУЙИ АНЕКДОТАР ВА ТАХАЛЛУСАР

- Дада, йип узуз, фу ужуди ву – институтдик кучІувал, дарш – жилириз гъягъювал?
- Жан риш, наан уву къабул апІуруш, увуз аьгъюди ккунду.

* * *

Дустру гьерхра:

- Яв хпири кухняийъ гизаф вахт адапІурайин?
- Ав! Ав!
- Дици вуш, думу ужур къасабар вуяв.
- Увура гъапива! Ич хулан телефон кухняийъ айич.

* * *

Сабпи классдиз гъушу шурхъан дадаи гьерхра:

- Мектеб къабулди вунуз?
- Фици къабул шулу? Урхуз аьгъдарзуз, бикІуз аьгъдарзуз, хъа дарсарийъ гафар апІуз гьитрадар.

* * *

Адашди балхъан гьерхра:

- Гъийин ахтармиш апІбан ляхнийъ швнуб мисал айи?
- Миржиб.
- Швнуб дюзди дарди гъял гъапІунва?
- Къюб мисал.
- Имбудар дюзди гъял гъапІунва?
- Ваъ, имбудар гъял апІуз хъуркъундарзу.

* * *

- Мурад! Дадаи узуз яв дневникдиз лиг кІура.
- Адаш! Яв юкІв ищкураяв, аьхир.
- Дюзди кІурава! Узу гъяйифди сар увузтІан дар.

* * *

Жилириз дивандиин дахъуб хяви дубхънайи. Дугъу, гъудужвну, фукІа-мукІа апІуз фикир гъапІу. Гъаму арайиъ багахъна гъафи хпири кІуру: «Гъудужв, фукІа-мукІа апІин ихъ хулаъ!» Хпирин табшуругъар къабул дархъи жилир хъана дивандиин ярхи гъахънийи.

* * *

Гьюрматлу дуст! Гиран мапІан, яв сумчриз гьюз гьабхьундарзухьан. Хьа ражарин сумчриз дикъатлуди гьидиза.

* * *

- Яв хпир лап утканур вухьиди.
- Фици агьгю гьабхьунвуз?
- Уву цІиб куцсуз вушра, яв веледар уткандар ву.

* * *

Жилири хпириз:

- Гьагьишнанна ягьлишнан таблицаин кІалбариинди, увуз хьана гьацІ метркьан ягьлишин ади ккунду.
- Дици гьабхьиш, узу раккнарикк ккуршидар.

* * *

- Ккунир! Увуз кІуру кьуб хабар казук: саб харжиб, сабсан – ужуб.
- Фицдар?
- Харжиб – узу яв жибариъ айи вари пул харж гьапІунза. Хьа ужуб – пул хьтаршра, уву гизаф ккундузуз.

* * *

Эгер увуз кьабул духьнайи кас увухьинди лигури адарш, дугъхьан хайлин кьадар пул бурж апІин. Думуган дугъаз уву кІваин дарапІуз чара хьибдар.

* * *

Жилириз ужуб насигьят: эгер хпир элегуз хьюгъраш, артухъ гафар дарапІ-ди, дугъахьинди пул айи мажник гатІабхъ.

* * *

- Йиз хпириз лап яваш пишпишарра ерхьуру, – кІуру сар касди чан дустраз.
- Фици агьгьавуз?
- Узуз телефондиан зенг апІурайирин сес дишагьлийинуб вуди гьабхьиш, гьяракатниинди узхьан гьерхру: «Думу фуз ву, лагълагъчи?»

* * *

Дустраз кІура:

- Такабур шубариз лигубтІан имдарзуз.
- Гьаз?
- Швушв гьахунза.

* * *

Дустру кІура:

- Уву гьарган хпирихьди элегури шулва, хьа дугъан дадаин тярифар апІу-рава. Яв фици гьавриъ ахьуз шулу?
- Узу швушв хруганра, дугъан дада, чан шуран мучІмучІин гьял агъяди, разиди дайи.

* * *

Кьюр жилир улхура:

- Лап ухди вахтари жилирихъан хпириз фу бихъурайи?
- Филадин ухди вахтари?
- Пул адабгъайиз!

* * *

Сар гъулажвуву тмунуриз кІура:

- Яв хпир гъяркъыган, хайлин шад шулаза.
- Хъа гъапІуз шад шулава?
- Думу йиз хпир даруган.

* * *

Хпири жилириз:

- Уткан дишагъли гъяркъюбси, увуз хпир айивал кІваълан гъархравуз.
- Ваъ, гъадмуган уву кІваин шулазуз.

* * *

– Узу шубур хпир гъахунза. Шубриддизра ккуни гафар къюбтІан дайи: «Ма-важиб гъабхунва?».

* * *

- Дада, узу утканур вуйин?
- Яв адахлуйихъан гъерх!
- Фуж адахлуйихъан?
- Яв утканвал къабул гъабхъи.

* * *

Ужуб хизан – лихурайи сабурлу жилир, хулаъ – уткан хпир.

* * *

Таниш гъахъи хпарикан санури кІура:

- Къад йис вуйиз швуваз душну ва гъарган ккунир сар кас вузуз.
- Яв жилир бахтлу кас ву!
- Йиз жилириз думу кас зат аьгъдар.

* * *

Къюр хпир жиларикан улхура:

- Чаз ккунириз швуваз гъушу дишагъли аьхю бахтавар ву.
- Ваъ, – кІуру къюрпири. – Аьхю бахтавар – жара дишагълийиз ккуни жилириз гъушур ву.

* * *

Операция гъапІу хирургдихъна, сагъ гъахъи агъали дуфну, столиин коньяк, гъеебцу балугъ ва жара савкъатар дивру. Хирургди хъял кадиси кІуру: «Увуз йиз пул базар апІуз шли ихтияр тувну?»

* * *

Дадайи бализ кІура:

- Уву аьхю духънайи жигъил вува. Къанна хъуд йис дубхънаяв. Яв палат убччрур гъира дада духъну ккундар. Фила швушв хуз ккава?
- Узуз ккуни риш жарариз гъушну. Гъамус узу ккунир агураза.

* * *

Кефсузди айи агъали духтрихъна гъюру:
– Духтир! Дюздар вуйин гафар: «Сагъ'вал пулихъ гъадабгъуз шлуб дар?»
– Мициб ахмакъ жаваб шли тувунвуз? Вари ляхнар пулихъди апІурайидар дарин?

* * *

Адашди 5-пи классдиъ айи балхъан гьерхра:
– Диктантдик швнуб гъалатІ гъапІунва?
– Миржиб!
– «Къюб» гъабхъунвуз?
– Ваъ, мялимди узуз «юкъуб» дивну.
– ГъапІуз?
– Йиз вари гъалатІар – «о»-йин ерина «у» бикІуб гъабхъну. Гъаддиз саб гъалатІситІан гъисаб гъапІундар. Узу 2-пи классдиъ айиган, дадаи узуз, ухъуз «о» гъярф адар, кІури гъапну.
– Хъа уву хъугъунва?
– Дадайихъ хътругъру велед шулин?

* * *

Полицияйин силисчийи чаз алахъу балхъан гьерхра:
– Учү туکان ТІараш гъапІу Мурад Аълиев агурача. Узүз мицир кас аъгъай-вуз?
– Ав! Думу йиз чве-къюдюхяр ву.
– Лап ужу шул! Дугъан машинан кІалбар ктухуз шулнухъан?
– КІуразавуз – думу йиз чве-къюдюхяр ву!

* * *

Хпирина шуру аварши ипІуради жилир гъюру:
– Фу ипІурачва, хпир?
– КІамдин къарарик гъапІу аварши.
– Хъа аварши ччимдик апІруб дарин?
– Ччим афрариин улукуз гъитнача.

* * *

– Дада! КІарди ихъ хюндин вари никк ккутІубхъура.
– Хъа мигъитан!
– Фици гъитудар? Узүз кІарчар али хюндихъан гучІурзүз.
– Хюндихъан гучІуруш, кІари бис. Дид'ин кІарчар алдар.

* * *

Хъадан къялар вуйи. Отпускдиъ айи мялим-адашди гъармахихъди нирихъ балугъар дисурайи. БицІидар – увүз, чІатхудар – дадайиз, кІурайи чахъди хъ-айи набалугъ бализ.
– Хъа увүз, адаш?
– Дадаи узүзра каурда.

* * *

Сив'ан марччарин нис хъади складдихъна саркар дуфнайи. Уч гъахъи баяр-шубариз саб ккикк нис пай апІру аьдат айи. Гизафдари чпин нисун тикйир итІурайи. Хъа Мурадли ипІури адайи.

Саркри гьерхру:

- Уву гъаз ипІури адарва нис?
- Узу дадайихъди ипІуз гъибтназа.
- Дада, адаш хулаъ айин?
- Ав! Дурари узу, нис пай апІруб аьгъюди, складдихъна гъаъну.
- Лап чухсагъул, Мурад, дада, адаш кІваинди хъпаз,– гъапи саркри, дугъахъна кьуб чІукІсан нис туври.

* * *

- Адаш! Закур увуз директорихъна гъач кІура.
- Мектебдиъ хъана шулугъар гъапІуншалва?
- Яв ляхнин директорихъна! Яв!

* * *

- Хпир! Закур ухъухъна хялар гъюбанди ву. Дурариз яв тярифар апІуз кказа.
- Хъа узу гъапІну ккунду?
- Ужуб хураг!
- Ужуб хураг ресторандиъ шулу. Яв хялар ресторандиз гъайих!

* * *

- Хпир! Йиз дада ухъухъна гъюбанди ву.
- Дици вуш, йиз дадара хурза.

* * *

- Жилир! Му вазлин маважиб гъабхундарваки?
- Маважибар директорин юбилейиз харж гъапІунча.
- Хъа закур-саритІ шулайи йиз юбилейиз фу харж апІуз ккава?
- Юбилей къанди вушра апІуз шулайиб ву. Хъа вазлиъ апІурхъа.

* * *

- Жилир! Закур мектебдиъ абйир-бабарин собрание шула. Дина ухъкан сардушну ккунду.
- Аьгъязуз! Хъа ихъ бализ уву душну ккунди а.

* * *

- Аьхюжви! Закур ухъухъна ихъ риш ча пуз гъавумар гъюбанди ву. Язнайиз фу багъиш апІбанди вува?
- Ихъ риш!

* * *

- Ихъ шураз баяр-кьюдюхрар духъна, жилир. Дурар рякъюз ухъу фила гъагъюру?
- Уву узухъна лазим вуйи вари тадарукар гъахиган.

* * *

– Хпир, ихъ ччиларикан саб дубккну, язна хялижв апІуз кказа. Дугъу багарихъди кандидатвалин диссертацияра дюбхна.

– Ихъ ччилар биціди ими, хъа язнайиз ахъю ччилар а. Дугъу уву, чан кандидатвалра жибкІуз кади, хялижв апІри.

* * *

Сар касдиз ключейиъ алахъу бандитди кІура:

– Пул! Къан мапІан!

– Яваш! Узу пул хътарди хулаз гъушиш, хпири дяви ккебгъру.

– Аьгъязуз! Хъа йиз хпирра дявикар ву.

– Дици вуш узухъ хъайи пулин гъацІ тувурзавуз.

– Рази вуза.

* * *

Малла Несрединдиз ляхин апІуз даккни риш ади шулу. Му ляхникан дадайизра аьгъюди шулу. Несрединди хпириз кІуру:

– Узу мургул гъадабгъурза, хъа уву, мургул алдатувал ихъ шуран вазифа ву кІури, узхъан мургул тадабгъуз хъюгъ.

Му гъядиса гъябкъю шуру кІуру:

– Гъарйир, чІигъар мапІанай, нубатнахъди мургул алдатай – сад йигъан адашди, хъайигъан дадайи.

* * *

Жилир элегуз хъюгъюбси, дугъаз гучІар ккаъри, йиз дадара ухъухъна хурза, кІури шулза. Хъа жилири, узу рази даршлуб аьгъюди, йиз дадара ухъухъна хурхъа, кІуру. Жилир узутІан аьяндар вуйиб аьгъю гъабхъиган, ккебехъури шулза.

* * *

Ухди кечел дубхъну, кІул’ин чІарар алдру къюр кас улхура:

– Яв кІул йизтІан гъяцІлиб вуяв.

– ГъапІуз дици кІурава? Я яв, я йиз кІул’ин сабкъана чІар алдар.

– Хъа яв кІул йизубтІан ахъюб вуяв!

* * *

Адаш Мурадра хъади гъуншдихъна гъягъюру. Хъадаркнугъюрайиган, гъуншдин хпириз Мурадлин каркнаъ хифар ахъуз ккун гъабхънийи. Мурадли кІуру:

– Адашдин бацаъ ахъай хифар!

– Хъа увуз хифар ккунидар дарнуз?

– Вузуз, хъа адашдин карк ахъюб ву.

* * *

Швуваз гъягъюрайи шураз дадайи насигъят тувра:

– Жилирихъди сабанкъан гъюжатар мапІан. Дугъу зарбар апІураш, кІул ис дапІну, ишуз хъюгъ.

* * *

Мурад чахъди урхурайи Халид хъади хулаз гъафну.

- Дада, лиг Халидриз! Му аьжайиб бай ву.
- Мугъан аьжайибвал фтиъ а?
- Дугъу узутІан гизаф «кьюбар» гьадагъура.

* * *

Мурадлин адашдихъди хялар гъюру. Хушгелди апІуз хяларихъна Мурадра гъафнийи. Сар хялижвуву Мурадлхъан гьерхру:

- Аьхю гъахъиган увкан фуж хъиди?
- Мурад халу!

* * *

Кьюбпи классдиъ айи бализ дадаи китаб масу гъадабгъуру ва кІуру:

- Узу увуз цІийи китаб масу гъадабгъунза. Думу макабцІан!
- Гъаз кабцІрухъа, дада? Узу дидик хилкъан кучидарза.

* * *

БицІи Мурад хулан цалариз шир йивурайи адашдиз лигури гъахъну. Дадаи кІуру:

- Лиг, Мурад! Адашдихъан шир йивуз аьгъю апІин. Аьхю гъахъиган, адашдиз кюмекар апІидива.
- Хъа узу аьхю хъайиз, адашди му цалариз шир йивну ккудубкІдарин?

* * *

– Йиз такабур! Ихъ жигъилвалар кІваин апІуз курортдиз гъушнийиш, харжи даршлийи.

- Къюридра сатІиди, даршиш сар-сарди?
- Уву фици кІураш, узу рази вуза.
- Дици вуш, цІийина узу сарди душну, аьгъвалат аьгъю апІурза. Хъасин увуз ихтияр я туварза, я тутруварза. Ясана сатІиди гъягъярхъа.

* * *

– Аьхюшив! Къурбан-Байрам багахъ шула. Ухъу, чарва масу гъадабгъну, йикк пай апІдарин?

- Ав! Гъубшу Къурбандиъ ухъуз йикк капІдариз, цци ухъура капІархъа.
- Хъа ухъуз йикк капІдар гъахъундар аьхир.
- Му ражари ухъу йикк капІиган, хъа ражари дурарира капІурда.
- Гъадабгъ аьхюжви, ужуб мясляаѣт вуяв.

* * *

Хпири кІура:

- Ихъ бали багъдиан саб таврайиъ айи вичар гъахну.
- Эйсийи тувнийин?
- Увура гъапива! Колхоздин багъдиз эйси айин!

* * *

Агъалийиз марччарин лижахъ хъайи гъуншдин балихъ парчи уьл ва уьлтІан аьхю нис рябкъюру.

- Уву уьлихъди нис ипІурава, дарш нисухъди уьл?
- Кьюбибра!

* * *

- Жилир:
- Ухъухъ гиниб убзуз гъитри имдар. Шлиз-вуш гимбарин гашиш гъибихъну кІур.
  - Я жилир! Уву марччлихъан вува. Марччаригъ саб авали агълиж гъибихъну кІури, вари марччар ккутІруб вуйинхъа?

* * *

- Адашдихъди, къял'ин бицІи чвера илитІну, набалугъ ришра гъюрайи. Бизар гъахъи шуру адашдиз кІуру: «Увухъ хъайи пивойин банк аьи чанта узухъна ча, хъа уву яв бай хабахъ дис».
- Хай шулдар! Увхъан банк, тадабхъну, уьбгъюз мумкин ву.

* * *

- Синди аьи афрар чІукІар апІурайи адашди, садар чІукІар аьхюди гъитну, чаз лемчейиъ ивру.
- БицІи шуру гьерхру:
- Дадайиз аьхю чІукІар гъаз гъапундарва, адаш?
  - Думу аьхюшив ву. Дугъу вари хъригъу чукІар итІиди. Ясана сабсан афар уьжиди.

* * *

- Эгер хпири жилириз яшамиш хъуз улупураш, дугъу чан жилир жара хпир агуз гъязур апІура.

* * *

- Аба! Ухъухъна закур худлар, гудлар гъюбанди ву.
- Аьгъязуз! Закур йиз пенсия хру йигъ ву.

* * *

- ЗАГС-дин гъуллугъчийи:
- Гъюрматлу живан! Му шурахъди хизан ккебгъуз шли гуж апІуравуз?
  - Чав шуру!

* * *

- Хпири жилириз:
- Йиз ккунир! Ахъли, ихъ сифтейин йишванси, полиин аьхин ккипну, да-хъуз рази вуна?
  - Гълбетда, такабур, лап рази вуза.
  - Дици вуш, гъи ихъ пол жибкІ.

* * *

- Уьл ипІбан къяляхъ, хпири жилириз:
- Гъабар жикІурза гъапунва, хъа гъаз дивандиин дахънава?

– Ав, гѡапуна! Аькѡин узухѡна гѡабар, жикІарза.

* * *

Гѡунши хпир хялишди гѡюру. Дадаи чан бицІи бализ кІуру:

– Мак апІин халайиз.

– АпІударза.

– Гѡаз?

– Дугѡаз накѡ адашди мак гѡапІиган, дугѡ адашдин гарцІликкан бачІ кка-
датну.

* * *

Гѡаригѡ хѡютли нис ипІура. Гѡариккна гѡафи сулу гѡерхру:

– Нис гѡапІруб вуяв?

– Сар бицІи балхѡан тадабхѡуб.

– Наши думу бай?

– Дадаихѡан нис ча пуз хулаз душна.

– Дици вуш, хѡана нис тадабхѡруси, узу дугѡаз гучІ ккапІдиза.

– Гѡатмагѡа! Думу хура хѡади гѡюра.

– Дици вуш, увуна думу бай узутІан аьмалдрар вучва. Жара гѡариккна
гѡабгѡидиза.

* * *

– Адаш! Адамдин сижар дадаин ччвур фуж вуйи?

– Хѡа дугѡаз сижар дада адаи, жан ужур... Думу халис женнетдиѡ яшамиш
шулайи.

* * *

Йиз адашди, дадаи бицІиган узухѡди дахѡну китаб урхуз гѡитдаи. Гѡамус
йиз веледари дахѡну, дийигѡну ва хѡана фици ккундушра урхуз гѡитраза, амма
дурариз фицикѡан урхуз ккунди адар.

* * *

Йиз малайик! Уву гѡадмукѡан ккундузузки, йикІайизкѡан увухѡна гѡюрмат-
луди гѡузуз, увуз читинвалар алахѡуз гѡидритуз гѡязур вуза.

– Йиз такабур! Яв гафариз чухсагѡул, гѡелелиг читинвалар алахѡну адарзуз.

– Ухѡ эвленмиш духѡну, хизан гѡабхѡиган, кІураза.

* * *

Дадаи швушв духну ккуни бализ кІура:

– Кѡуб цІийи хабар казук – саб ужуб, тмунуб харжиб.

– Ужубдиан ккебгѡ!

– Ухѡухѡна кѡюр риш гѡюра.

– Хѡа фунур утканур ву?

– Саркѡан!

* * *

Саб ражари жилирин вари хулан ляхнар апІуз ккун гѡабхѡунзуз: дахѡунза
дивандиин, газатар ккиригѡунза, телевизор кабхѡунза... Аьгѡ апІуз гѡабхѡун-
дарзухѡан. Мициб кѡайда хпириз хас дайи.

* * *

Бали дустрахъан гьерхра:

- Сар уткан риш къабулди вузуз, хъа дугъахъди фици улхуруш, аьгъдарзуз.
- Кюкйирин багъалу кунцI масу гъадабгъну, риш хулаз гъягъюрайиган, дугъан ракнарихъ дийигъ ва йип: «Йиз кIвак карсу такабур! Бис узхъан сабпи савкъат».

* * *

Дустру кIура:

- Узу учв'ин лап мюгътал вуза. СатIиди яшамиш шули, къад йис вуйичв, хъа кючейиъ лицруган, хпир гъючIккан дидисну шулва.
- Эгер узу думу деетиш, фукIа-мукIа масу гъадабгъуз дишлади тукандиъ учIвру.

* * *

- Жилир! Ухъу сумчир дапIну кюд йигътIан дар, хъа уву элегуз хъюгърава.
- Хъа сумчир апIайиз увухъди кюд йисан гъапIу вахт гысаб апIури адарва?

* * *

Дадаи кухняйиан бализ дих апIуру:

- Мурад, гъач картфар алдауз!
- Пагъ, дада!
- Фу «пагъ, дада» вуяв? Мандаринар алдаъруган, сарпирди хъуркъурваки.

* * *

Хпири жилириз:

- Узухъ фицдар уткан жилар хъергнуш, увуз аьгъявуз?
- Аьгъязуз! Хъа сифте хъуркъур узу гъахъну.

* * *

Адашди балхъан гьерхру:

- ВаритIан даккни предмет фунуб вувуз?
- Классдин журнал.

* * *

Жилири хпирихъан гьерхру:

- Асли, ухъуз пул айин?
- Ваъ!
- Фици ваъ? Узу увухъна накъ маважиб тувундайин?
- Узуз пул азуз, хъа ухъуз – ваъ.

Шихмягъямат ГЪЯМИДОВ,
аьлим-шаир.

РУГЪУЛ ГАРДАН

(Ихтилат)

Чвлин сабпи мичлишнари уклар-клажар гъатху аплуз хьюгъиган, вари жакъ-варик ахю гъалабулугъ кабхъру. Дурар ярхла рякьюз гъязур хъуз хьюгъю. Вари сикинсуз духънайи гъял ву. Гъелбетда, швнуд-сад агъзур верст аии ман-зилнаъ тирхуб рягъят ляхин дар. Швнуб-саб касиб жакъв къувватнаан адахъиди, швнуб-саб жюрбежюр хатгалу дюшюшариъ талаф хъиди – гъелбетда, му вазиятнаъ киваантлан фикир аплуз ляхин а.

Тамам аплуз чпин улихъ дийибгънайи вазифайин гъагъивал аьгъяди, къугъар, гъазар, уьрдгар ва жара гъацдар ахю, мюгъкам жакъвар ярхи рякьюъ учлуз жавабдарвалиинди ва такабурди гъязур шулайи. Варитлан гизаф гъалабулугъвал кайидар бицли жакъвар вуйи. Дурар ухдитлан лижариз уч духънайи ва батагълугъарин чиллиди шид аии саб гъирагъдилан тмуну гъирагъариз гъаци гъялакди тирхуйики, фикир шуйи дурариз гагъ мушвахъ, гагъ тушвахъ шли-вуш харар ккахъра. Му бицли жакъварира фициб-вуш ахю ляхин тамам аплурайи...

Яркур мучлуди ва ккебехъну дийибгънайи, гъаз гъапиш мяълийир аплу жакъвар мичлишнар хъайиз гъитирхнийи.

– Гъаму жвиллишнар наана гъялакди ву! – хъял кади улхура сикинсузвал даккни къаби Жили Уьрдги. – Тялукъ вахт гъабхъиган, вари тирхурхъа. Мушваъ гъялак хъуз, къарайсузвал аплуз ляхин адар аьхир.

– Уву гъарган темпел вуди гъахъунва, гъаддиз жарадарин чалишмиш валар рякьюб увуз хуш дарвуз, – гъапи дугъан хпири, Къаби Уьрдги.

– Узу темпел вуйин? Уву узухъна дугърисузди янашмиш шулава, дарш яв фуклара дарив. Белки, узук варидиктлан артухъ гъайгъушин кашул, хъа узу думу улупурадарза. Гъачлинан хябяхъдиз дагриин чигъар аплури тирхувалиъ, багахъ хъайидарин гъяракатариз манигъ вал аплури, зегъле гъабхувалиъ метлеб рябкъюрадарзуз.

Хпи Уьрдег чан жилирикан зат разиди шулдар, хъа гъамус дугъак бегъем хъял кубчлвна: «Уву жарадари гъапраш лиг, темпел! Тамгъа ихъ гъунши гъаз вая уьрдег, – дурарихъинди лигуз хуш шулу. Чиб-чпиз юклв туври яшамиш шула. Гъарган чпин чирккварин гъайгъушнаъ а. Ав, ав. Уву яв бицлидарин гъайгъушнаъ адарва. Уву анжагъ увкантлан фикир аплурадарва – яв дюдох абцлбакантлан. Саб гафниинди, уву темпел вува... Увухъинди гъилигиган, хяви шулу», – биябур гъаплу дугъу чан жилир.

– Гъургъар маплан, къари. Яв хяви хасиятнакан узу увуз фуклара клурадарза. Гъарсарик чан нуксанар ка. Гъаз ахмакъ къуш ву. Думу чан чиркквлихъди либура клури, узу гъаз тахсиркар шулу. Йиз къайда гъамциб вуйиз – жарадарин гъайгъушнаригъ гъюдручлвуб. Гъаз? Гъит гъарсар кас чаз ккунибси яшамиш ишри.

– Уву фицир аба вува! – хъана гыжум гъапІу Уърдги чан жилириинна, – абйир баяр-шубарин гъайгъушнаџ духъну ккунду, хъа увуз фици гъабхышра, вижна ктарвуз.

– Уву Ругъул Гардникан улхурава? Дидхъан тІибхуз шулдар кІури, узу гъапІ-за? Думу гъакыкыбатдиџ йиз тахсир адар.

Ругъул Гардан дурари чпин майиф шураз кІуйи. Гъубшу хъадукраан мина думу майиф дубхъна: чирккв Сулу гъибиснийи. Къаби Уърдег жюрэтлуди душ-мандиина гатІабхънийи ва Сулхъан чан чирккв тадабгънийи. Гъадмуган Ругъул Гарднин хлинцц гъюбгъну.

– Ругъул Гардан мушваџ ялгъузди фици гъибтдикІана, думу ляхин фикриз хузра гучІ шулу, – улариф нивгъ ади текрар апІуйи Уърдги. – Вари тІирхиди, хъа думу гъубзди, саб, ялгъузди. Ав, бегъем ялгъузди. Ухъу кыблайиз, мани йишвариз тІирхиди, хъа думу факъир мушваџ гъайсар хыбди. Думура ихъ риш ву аьхир, ва узуз думу гъаци масан вузуз, йиз Ругъул Гардан! Аьгъавуз, къабир, узура дугъахъди гъузурза гъамушваџ кьюрд адапІуз.

– Хъа имбу баяр-шубар?

– Дурар сагъди ву, узу хътаршра юла гъябгъиди.

– Ругъул Гардникан улхуз хъюгъюбси, Жили Уърдег гъарган думу улхуб дебккуз чалишмиш шуйи. Гъелбетда, дидизра Ругъул Гардан масан вуйи. Хъа файдасуз гъалабулугъвал кІвак кипуб гъаз вухъа? Ав, гъубзру, ав гъайсар шул, гъелбетда, гъайиф ву, хъа ухъ`ан удукъруб фукІара адар. Аьхирра, имбу веле-дариканра фикир апІуб лазим ву. Хпирик гъарган гъалабулугъ ка, хъа аьгъва-латназра аькьюллу саягъ лигуб герек шула. Жили Уърдги кІваан чан хпирин язухъ апІуйи, хъа думу бегъемди бабан дерднан гъавриџ адайи. Гъадмуган Ругъул Гардан Сулу бегъем гъипІнийиш, ужу шуйи, гъамус, кьюрдну, думу фици вушра талаф хыбди.

2

Жара шлу вахт багахъ гъюрайивалихъди аьлакьалу вуди, къаби Уърдег чан майиф шурахъна хъана артухъ назук`валиинди янашмиш хъуз хъюбгъю. Бейнава Ругъул Гардниз жара хъуб фу вуш, ялгъузвал фу вуш гъеле аьгъдайи ва учвсдар жарйир рякъюџ учІвуз гъязур шулайивалихъна думу маракълува-лиинди либгуйи. Дюз кІуруш, дугъан кІваџ саспиган бахилвалин лишнарра ахъуйи. Дугъан гъардашна чйир тІирхувалихъна шадди гъязур шулайи ва дурар наан-вуш ярхла-ярхла, кьюрд даршлу йишваџ яшамиш хыди.

– Учву хъадукра кыляхъ хъадакидичва? – гьерхуйи Ругъул Гардни дада-йихъан.

Ав, ав, хътакурча, йиз багъалур... Ва хъана сатІиди яшамиш хыдихъа.

Фикрарик кабхъуз хъюбгърайи Ругъул Гардан ккабцбан бадали, уърдгар гъаму йишвариф кьюрд адапІуз жара вахтарира гъузуваликан дадайиз швнуб-саб дюшош аьгъйи ва дурарикан шураз ктибтурира вуйи.

– Фици-вушра, йиз аьзиз, кьюрд`ан удубчІварва, – сикин апІуйи къаби Уърд-ги. – Сифте тІагъру шулвуз, хъасин вердиш хыбдива. Кьюрднура шид дарабгъ-ру дагрииинна уву гъубхънийиш, ужу шуйи. Думу йишв гизаф ярхла дар... Амма буш гафар гъаз апІурухъа, уву дина фицикІа гъабхуз шулдар.

– Узу гьарган учвкан фикир апІидиза, – текрар апІуйи Ругъул Гардни. – Гьарган фикир апІидиза: учву наан аш, учву гьапІраш, учву шадди вуш-дарш. Гьаци гьабхьиш, узура учвухъди сатІиди хъайибси хьибдизуз.

Къаби Уьрдги, чан умудсуз гьял улулупбан бадали, чаз айи вари къувватар уч апІуйи, ва учв шадди, разиди улупуз чалишмиш шуйи, хъа ялгъузди айиган, юкІв дердну абцІну, думу ибшуйи. Пагъ, къаби Уьрдгиз бейнава Ругъул Гардан фукъан гъайиф вуда! Гьамус Уьрдгиз чан имбу веледар кІваиндира дар, дурариз фикир туврадар. Гьаци гьибгъраки, дидиз чан имбу веледар ккунибсира дар.

Вахт фукъан гьялакди тІибхурадарин!.. Сабдихъди саб гъюри, швнуб-саб жерге мичІли йигъар гъахъну, мюрхюн ва уршин гьарариз жанг гъивну, нирѝ айи шид мучІу гъабхъну, хъа учв, нир, ахъю дубхънайибси рябкъюра, гъаз гъапиш, дидин дерейиѝ айи рукчаригъян кІаж гъядабхъна. Чвлин мичІли микІру гьараригъ гъимбу кІажарра гъютІурччури, ярхлариз гъахура. Завар кми-кмиди чвлин гъагъи дифари ккеркру ва чвлин жвилли мархъ ктубгъуру. ЮкІв шад апІруб фукІа адар, сарун магъа, багхъантина жара уълкйириз тІирхру жакъварин лижар рякъюра... Сарпидар вуди батагълугъарин жакъвар тІирхуз хъюгъру, гъаз гъапиш батагълугъариѝ айи шид ухди абгъуру. Мушвариѝ варитІан къаназ шид`ин сирнав апІру жакъвар гъузри шулу.

Ругъул Гардниз варитІан ахъю хажалат къарнийир тІирхруган гъабхънийи, гъаз гъапиш дурар язухъ шули рягъюйи ва Ругъул Гардниз чпихъди гъабч кІурубси гьибгъуйи. Думу завуѝди гъябгъюрайи къарнийирин лижаз либгури къаназ гъубзнийи.

«Дурариз фукъан ужуди вуйкІан!», – фикир апІурайи Ругъул Гардни.

Къугъар, гъазар, уьрдгар тІирхуз гъязур шулайи. Жа-жаради айи мукъар ахъю лижариз уч хъуз хъюгънайи. Къаби тажрубалу жакъвари жигъилариз улупури, насигъатар туврайи. Гъар гвачІнин думу жигъилари, ярхла тІирхбарихъна чпин хлинцар ижми хъуз, ахъю сейрар тешкил апІури, тажрубйир гъахурайи. Ахъюллѝ жожакари жигъилар сифте жа-жаради вуйи бицІи дестйириѝ вердиш апІуйи, хъасин думу вердиш`валар ахъю лижаѝ давам апІуйи. Жигъилари гъадмукъан чІигъар, шадвалар апІуйики! Ялгъуз саб Ругъул Гарднихъан думу шадвалариѝ иштирак хъуз шулдайи. ГьапІрухъа, дидиз къисматнахъди баришмиш хъуб алабхъура. Анжагъ диди гъаци сирнав апІуйики! Дидиз штуѝ ужувлар дихъуйи, анжагъ штуѝ диди хушбахтвал гъисс апІуйи.

– Рякъюѝ учІвуб лазим ву, гьамус думу вахт улубкъна, – кІурайи къаби жожакари, – мушваѝ ухъу фтиз ккилигура!

Вахт тІибхура, гъялакди тІибхура... Магъа думу нярс йигъра улубкъу. Вари жакъвар, уч духъну, нирин дерейиѝ саб зурба чІиви гъугъмукиз дюнмиш духъна. Чвлин йигъан гвачІин. Му вахтна шид гъалин дифру ккебкнади шулу. Уьрдгарин лижягъ шубудварждихъна аѝдад уьрдгар уч духънайи. Мушваѝ ахъю уьрдгарин дихартІан ерхъурадайи. Ухъуз таниш вуйи къаби Уьрдег вари йишван нивкІ адарди гъубзну: дидин думу йишв Ругъул Гарднихъди сатІиди адапІу аххиримжи йишв вуйи.

– Уву гъатмуну гъирагъдихъ, нириѝ бицІи гъядун шид убчІвру йишвахъ гъубз, – насигъят тувнийи къаби Уьрдги, – душвхъан гъябгъру шид къюрднура абгъурдар.

Ругъул Гардан, яд вуйибси, ахью лижнахъан ярхлади дийибгънайи. Лижнаъ айи уърдгар уъмуми тIирхбан гъайгъушнарини гъаци машгъул вуйики, дурарикан сабдира Ругъул Гарднихъинди фикир туврадайи.

Бейнава Ругъул Гарднин къисматнакан фикрар апIури, Къаби Уърдгин юIкв иццу дубхънайи. Чав чакна саб-швнуб ражну диди учвра Ругъул Гарднихъди гъубзуз къарар адабгънийи. Хъа думу мушваъ фици гъубзрухъа, дугъан хъана веледар айиган, ва дурар хъади лижягъди тIибхуб чарасуз лазим вуйиган.

– Гъавай, рякъ башламиш апIинай! – ягъли сесниинди амур гъапIу къаби жожаки, ва вари лиж сабхилди завуз удубчIву. Ругъул Гардан нир`ин саб ялгъузди илмийи, ва думу хайлин вахтна, тIибхурайи лижахъ ул хъипну, либгугри гъубзнийи. Завуъ уърдгар сифте вари саб чIиви гъварчди тIирхуйи, хъасин яваш-яваши саб кIакI ккуру шубуб пIипIнан сничч арайиз гъафи. ЦIиб вахт-налан думу завуъ гъудубгу.

– Мегер узу бегъем ялгъузди гъубзнайин? – фикир апIурайи Ругъул Гардни, уларикан нивгъар ктахъури. – Гъадмуган узу Сулу гъипIнийиш, ужу шуйи.

3

Ругъул Гардан гъубзу нир гъалин яркур али дагълариан шадди жабгъурайиб вуйи. Мушв инсанар яшамиш шлу хал-цIа, сес-дикI адру халватвал айи, сикин йишв вуйи. ГъачIнин шид нирин гъирагъарихъди абгъуз хъюбгърайи, хъа йигъну чIилли, назук шюшесиб аку миркк ебцIуйи.

«Яраб вари нир абгъуйкIан? – фикир апIуйи Ругъул Гардни, зегъле гъабхру гучI`вал кади.

Ялгъузди гъубзу Ругъул Гардниз дарихмишди вуйи, ва диди гъарган мани уълкйириз гъитIирху чан чвйир-чйириккан фикрар апIуйи. Гъамус дурар наан айкIан? Сагъ-саламатди хъуркънийкIан? Дурари узу кIваин апIурайкIан? Ругъул Гардниз гъамус ккунибкъан вахт айи, варидикан фикир апIуз. Дидиз ялгъузвал фициб вуш, аьгъю гъабхъну. Нир бушди вуйи, хъа уъмур анжагъ ярквраъ давам шулайи: душваъ чил рангнан къушари (рябчики) ушвтар хъауйи, гъараригъ хазар ергуйи, ярквракк гъюрар жаргъуйи.

Саб ражну тIагъру гъабхъи Ругъул Гардан ярквраз гъубшнийи, ва дидиз гизаф гучI гъабхънийи, рукгъан гъютIубччу гъюр кIул исинди чан улихъ илби-гъиган.

– Агъ, уву ахмакъ, фици узуз гучI ккапIдарна, – гъапи гъюру, цIиб сикин дубхъну, – Рюгъ швякъярихъ хъабхънийиз. Уву гъапIрава мушвахъ? Уърдгар вари ухдитIан гъитIирхну аьхир.

– Узхъан тIибхуз шулдарзухъан: Сулу йиз хлинцц гъюбгъну, узу лап бицIиди имбуган.

– Агъ думу Сулаз узу фу пуза! ДумутIан пис нахшир адар. Дидиз узур ухдитIан ипIуз ккунди а. Уву дидхъан ихтиягъ йибхъ, асас вуди нир`ин миркк гъивиган. Гъадмуган диди уву бисиди.

Гъюрна Ругъул Гардан гъамци таниш гъахъну. Думура, Ругъул Гарданси, кюмексузуб вуйи. Диди чан уъмур гъебгбиинди уьбхюйи.

– Жакъварикси хлинццар кайиш, узу сабдихъанра гучI дарапIрийза! Хлинццар лихурадаршра, увхъан шид`ин сирнав апIуз шулвухъан, думура дархъиш,

штукк кубсдива, – кІуйи гъюру. – Хъа узу гъарган гучІрувалиан гукІниди шулза. Гургутум узухъ душмнар хъазухъ. Хъадну ярквраъ гъитІикІуз шулу, хъа къюрдну, кІаж гъядруган, вари рябкъюру.

Циб вахтарилан сабпи йиф гъубгъу, хъа нир гъеле мичІлишнар из мютІюгъ шуладайи. ВаритІан хатІалудар хъадар айи ачухъ йишвар ву. Думу йишвари вари сикин шулу ва нир`ин лепйиркъан шулдар. Нир нивкІуз дубшнайибси сикинди шулу ва гъаци сикин дубхънайи вахтна мичІлишну нир миркклиз дюнмиш апІури шулу.

Гъамусра гъаци гъабхъну.

Гъациб хъадар айи сикин йишв вуйи. МучІу яркур нирин гъвалахъ сикинди дийибгънайи, фикир шуйики, думу гъарар багъадурарикан ибарат дубхънайи, гъаравул зигурайи десте ву.

Йишвну дагълар имбубсана ягъалди рябкъюрайи. Завуъ гъюбхнайи вазли жилиинна чан цІюмгълар ктирчру гукІнишин айи акв улубзурайи.

Йигъну гурлуди жабгъру дагълу нир йишвну буш дубхънайи ва дидихъна яваш-яваши мичІлишин багахъ улубчІвурайи. МютІюгъ даршлу дагълу нир, гюзел ришси, ижмиди-ижмиди хабаъ тІапІри, мичІлишну дид`ин гъамгсиб миркк гъизигнийи.

Ругъул Гардан умудсуз вазиятнаъ абхъу, гъаз гъапиш мичІлишнаан дарабгъди гъубзу йишв анжагъ нирин къялаътІан имдайи. Миркклихъан азад вуди, сирнав апІуз шлу йишв тахминан 20-25 метртІан дайи. Нирин дерейиъ либцурайи Сул гъябкъган, Ругъул Гарднин гъам-хажалат аъхиримжи дережайиз гъафи. Думу ккудубшу йисан Ругъул Гарднин хлинцц гъюбгъю Сул вуйи.

– А-а, сабахайир, йиз йирси таниш Уърдег, – жан-юкІв апІруси гъапи Сулу, нирин гъирагъдихъ дийибгъну. – УхдитІан рябкъюри адайва, уву къюрд улубкъурайивалихъди тебрик апІураза, – айгъам кади гъапи диди.

– Гъарабх гъамилан, узуз увухъди гафар апІуз затра ккундарзуз, – жаваб туву Ругъул Гардни.

– Йиз хуш гафариз уву гъаци жаваб туврава сану! Ужуб вува, фукІара пуз шуладар! Вушра, узкан артухъуб гизаф кІура. Чпи тахсир апІуру, хъасин думу уз`ин алапІуру... Гъеле баркаллагъ, гежехайир. Сул гъубшган, ккалабкъури-ккалабкъури мина гъюр багахъ улубчІвурву ва диди чан насигъят тувру: «Ихтият йибхъ, Ругъул Гардан, думу увухъна хъана гъибди».

Ва Ругъул Гардниз хъана гучІ хъуз хъюбгъру, гъюраз гучІруси. Гургутум арайиз гъюрайи аламатариз тамаша апІузкъан гъабхъундайи факъир Ругъул Гарднихъан. Сарун, магъа, халис къюрдра улубкъну. Вари жил лизи йифсиб халачийи ккебкна. Душв`ин кІару нукътІа рябкъру йишв илимдар. Чвну чуплагъ гъапІу вари гъарарра гъамус, арсран зикв алибси, жангнву дабалгна. Ёлкайин гъарар хъана такабур ву. Дурар, йиф алабхъну, багъалу мани ургмар хъахънайиси рябкъюра.

Ав, гургутум гизаф гюрчегди вуйи, хъа бейнава Ругъул Гардниз анжагъ саб аьгъайи: му гюрчег`вал дидиз кайиб дар. Саб гъякъикъятди думу гукІни апІуйи: сирнав апІрушв гъабгъиш, дидиз Сулхъан гъитІибкуз жара йишв адайи.

Сул, дугъридан, сад-швнуд йигълан хъана гъафи ва жинжал гафар апІуз хъюбгъю:

– Уву дрябкѣюри, узуз тѣагѣру дубѣхназуз, гюзел уѣрдег. УдубѣІв шид`ан, мина гѣабѣ, хѣа увуз мина гѣюз ккундарш, увухѣна узу гѣярза. Узу дамагѣ, такабурвал кайиб дарза. Ва Сул, ихтиятди, миркклихѣан азад вуйи штухѣинди миркклилан чвубхуз хѣюбгѣю. Ругѣул Гардан гучІ хѣувалиан суз гѣабхѣнийи. Хѣа Сулхѣан штухѣна рубѣуз гѣабхѣундар, гѣаз гѣапиш, миркк гѣеле ѳиллиди имийи. Сулу, миркклиин дабхѣну, кІул улхѣан бацариин дивну, кІвантІариз мелз йивури, гѣапи:

– Фициб ахмакѣ уѣрдег дарна!.. УдубѣІв шид`ан, миркклиинна гѣабѣ! Анжагѣ гежехайир. Узу йиз ляхнарихѣна гѣялакди вуза.

Сул гѣар йигѣан мина гѣюз хѣюбгѣю – нир бегѣем гѣабгѣнуш, аѣгѣю апІуз. Йигѣлан йигѣаз артухѣ шулайи мичІлишнари чпин ляхин апІурайи. Нирин дарабгѣю йишван имбуб анжагѣ саб-кѣюб сажендихѣнатІан дару унѣІв вуйи. Миркк ижми гѣабхѣнийи ва Сул дидин даргнийи дубсуйи. Бейнава Ругѣул Гардан гучІбу штукк ккубѣІвуйи, хѣа миркклин даргнийи дубснайи Сулу думу рихшанд апІуйи:

– Баладар, уву штукк ккубѣІв-ккудубѣІв, хѣа узу уву фици вушра ипІиди-за..., хѣа уву яв увлан ккудубѣІвиш, хѣана ужу шулу.

Гѣирагѣдихѣан либгурайи гѣюраз Сулу апІурайи аѣмлар рякѣюрайи ва чан, гѣюран, юкІвнийи наразивал улупурайи:

– Пагѣ, фициб гѣясуз Сул дарин! Хѣа Ругѣул Гардан фукѣан бахтсуз жакѣв даринхѣа! Сулу думу ипІиди...

Рябкѣру гѣялариан, Сулу Ругѣул Гардан ипІидийи, нир бегѣем гѣабгѣган, хѣа гѣякѣикѣат жараб гѣабхѣну. Гѣюраз чан ѳарку хусуси улариан вари рябкѣюрайи. Гѣаму дѣюшш гвачІнинган гѣабхѣиб вуйи. ИпІруб абгуз ва учвсдар жара гѣюрарихѣди тамшир апІуз гѣюр чан мукѣ`ан удубѣІвнийи. ѳат сагѣу мичІлишан айи ва гѣюрари, бацарилан бацар йивури, чпин жанар арграйи. МичІалди вушра, дурари шадди тамшир апІурайи.

– Гѣардшар, ичв жанар ккадагѣай! – ѳигѣ гѣапІу шли-вуш.

Дугѣридан, хатІалувал хѣюхѣникк дубснайи. Ярквран гѣирагѣдихѣ гѣузгѣун али кѣаби хѣорчабан, саб ишаратра адарди, лыжйириинди багахѣ улучІвури, фунубдиз йивуруш, кѣарар адабгѣурайи.

– Пагѣ, хуб мани ургам хѣибди йиз кѣардиз! – фикир апІурайи дугѣу, варитІан аѣхѣ гѣюраз йивуз кѣарар адабгѣури. Дугѣу гѣюр лишниккра ккапІнийи, амма гѣюрариз думу гѣяркѣю ва дурар, деллу духѣнайидарси, ярквразди гѣажаргѣу.

Пагѣ, аѣмалдрар! – ажугѣлу гѣахѣи кѣабир, – гѣамус узу учвуз... Кѣари ургам дарди гѣитуз хай даршлуб учвуз аѣгѣдарин, ахмакѣар? Думу аргѣуз гѣитруб дар, аѣхир... Хѣа учву Акинѣичдиз кучІал апІидарѣва. Наана гѣергишра, Акинѣич учвутІан жинжалур ву... Хѣа дугѣаз чан кѣарди гѣамѣиб табшуругѣ тувну: «Уву лиг гѣа, кѣабир, ургам хѣадарди махѣадаркан!». Хѣа учву рукаригѣ гѣярхѣунѣва...

Кѣужа гѣюрар агуз дурарин шилнаѣди гѣушу, хѣа гѣюрар ярквраз харарси гѣадаргѣу. Кѣабир бизар гѣахѣи, аѣмалдар гѣюрариз люкѣнар гѣапІу ва нирин гѣирагѣдихѣ эрг`вал йивуз деу.

Эгѣ кѣари, кѣари, гѣебгну ихѣ ургам! – фикир апІурайи кѣаби хѣорчабни ягѣли сеснийи. – Гѣамус, эрг`вал гѣитну, хѣана абгуз гѣягѣюрза.

Къабир дерд зигури деъна, хъа мушвахъ, магъа, лиг, нир`ин Сул чвубхура – гъаци чвубхураки, хиял апІин, думу гату ву.

– Гъе-гъе, хуб мутму ву! – шад шулу къабир, къардин ургмихъна хяв учв чвубхури гъюра... Рябкъру гъялариан, дидиз шид убхъуз ккунди а, хъа, мумкин ву, дидиз балугъ бисузра ккунди ашул.

Сул, дугъридан, штун багахъна чвубхура, хъа шид`ин Ругъул Гардни сирнав йивура. Саб дупну Сул миркклиин бегъем дабхъу. Хюрчабнин уларин акв ужуди имдаи – Сулхъан дугъаз шид`ин али уърдег рябкъюрадаи.

– Сулаз ихтиятди йивну ккунду, ургмин хяв пуч даршлубси, – фикир апІурайи къабири, Сул лишникк ккапІри, – хявдик улдар кади гъабхъиш, къарди лижар апІиди. Вердиш`вали фунуб ляхниъра ахъю роль уйнамиш апІуру. Вердиш`вал адарш, гадрагра йибкІуз даршул.

Хяв пуч даршлуси йивурза кІури, Сул лишникк ккапІри, къаби хюрчабни къан апІурайи. Ахир тюфенги «гурп» гъапІу. Тюфенгин кумрагъян хюрчабниз рябкъюри миркклиин фу-вуш ебгну дубсу ва чаз айи вари гъяракатниинди думу гъебгу. Хюрчабан штун унчІви хъна гъажаргъу. Жаргъурайир къюб ражну алдакнийи, хъа штун унчІви хъна хъуркъиган, думу мюгътал гъахъи: мушвахъ хяв хъамдаи, хъа шид`ин гучІ дубхънайи Ругъул Гардни сирнав йивурайи.

Вагъ! Аьламат! – мюгътал шулу къабир. Сулкан уърдег фици гъабхънуш, сабпи ражари рябкъюразуз. Сул аьмалдар нахшир ву!

– Аба, Сул гъебгну, – гъавриъ тІау Ругъул Гардни.

– Гъебгнун? Магъа увуз, къари, ургмихъна хявра... Гъамус узу гъапІди? Йип агу! Гуннагъра ктубчІвну. Хъа уву, ахмакъ, мушваъ гъаз сирнав йивурава?

– Узхъан, аба, жара уърдгарихъди тІибхуз гъабхъундарзухъан. Йиз саб хлинцц дюбгънайиз.

– Агъ ахмакъ, ахмакъ! Уву мушваъ абгъидива вая Сулу ипІидива! Ав, ав...

Къабири фикир гъапІу, кІул гъутІубччу ва къарар адабгъу: Ухъу гъамци апІидихъа. Узу уву йиз хтул шубариз гъабхурза. Дулар гъаци шад хъиди! Хъа хъадукра йиз къардиз муртйир харва ва чиркквар адаарва. Узу дюз кІурайин? Ари гъаци, ахмакъ!

Къабири Ругъул Гардан шид`ан адабгъуру ва чан гъятІнихъ хъивру.

– Гъабхъиб узу къардиз ктибтидарза, – фикир апІурайи хюрчабни, гъулаз гъягъюз рякхъу учІвнайири. – Гъибт, дугъан ургам ва ургмихъна вуйи хяв гъелелиг ярквраъ либци. Асас вуйиб – хтул шубар гъадмукъан шад хъиди!

Ярквраан гъюариз вари гъябкънийи ва дулар вари шадди аьлхъюрайи. Балдар, ургам хътаршра къари пичрахъ ахълу аргъидар.

Табасаран чІалназ илтІибкІур Гъяжсиягъямед ГЪЯЖИЕВ

Ражаб НУРОВ

ГЪЯЛИМ ХАЛУЙИН СУМЧИР

(Музыкайин комедия)

Иштиракчийр:

Туканчи Гьялим – 50 йис

Фатма – Гьялимдин хпир – 45 йис

Фарман – Гьялимдин язна – 35 йис

Дадаш – пияниси – 50 йис

Угълан – Гьялимдин гъунши – 45 йис

Гюзел – Угъландин риш – 20 йис

Гьямид – Угъландин мирас – 70 йис

Кюругъли – Гьялимдин бай – 24 йис

Наташа – Кюругълийин швушв – 22 йис

Сабни перде

*(Гьялим халуийн хуларин гъяят. Гъяятдиъ секюйиин Гьялим халу деъна.
Музыка, зурна, каманча.)*

Гьялим. Улихъди махъварихъ хъугъри шулдайза, хъа гъамус хъугъурза. Валлагъи, хъугъурза. Гъийин заманайиъ пулик ктру аьламат адар. Йиз гъунши Сейранатди 10 агъзур манатдихъ чан риш туркменариз тувну. Хъа Межидри чан балин гъапIу сумчир?! Вари пулин аьламат ву! Узузра вахт дуфна йиз сундукъ ачмиш апIуз. *(ГъятIнихъ жин дапIнайи жюлег адабгъуру, макра дапIну, дидихъди улхуру.)* Жан йиз сундкъин жюлег, вари уьмур ухъу сатIиди яшамиш шулахъа. Гъамус магъа явра вахт дуфна, улуп увуз айи къувват! Жан йиз жюлег! Магъа ихъ бали институтра ккудубкIура. Думу эвленмиш апIуб ихъ буржи даринхъа ..... ихъ гъуландартIан ухъу камидар вуйин? Ваъ! ДурартIан ухъу ургуб дережайиинди артухъ вухъа. Дурари сад йисан гъазанмиш апIуб узду сад йигъан йиз сундкъиъ диврадарин?! Жан йиз сундкъин жюлег! *(Гъягъийир йивуру, мукъмихъди ялхъван ккебгъуру.)*

Фатма (*гварра хъади булагъдикна гъягъюз гъятдизди удучIвур*). Пагъ-пагъ-пагъ! Фу гъабхъну, жилир? ГаркIал гъибихъу бицIи байси шад духъ-наваки!

Гъялим (*шадди*). Гъач, йиз кIваин хил илив, хъасин агъю шулвуз, фу гъабхънуш.

Фатма (*Гъялимдин мухриин хил иливур*). Фу вухъа? ГучI дубхънайи гъюранси, ебгура сарун.

Гъялим. Йиз юкIв гъелелиг ебгури ими. Хъа эгер увуз узусир Гюзел алахънийиш, яв юкIв шадвалиан тIубкIидийи. Гъадму Гюзел ихъ бализ кьисмат дархъиш, йиз юкIвра тIубкIуб мумкин ву.

Фатма (*мюгъталди*). Уву фуж Гюзеликан улхурава? Гюзелар дюн'айиъ гизаф а.

Гъялим. Амма кIваз ккуни Гюзел сартIан шулдар.

Фатма. Яваш, яваш! Гъай аман, фужкIа ккун духънашулвузгъа?!

Гъялим. Ккун духънадарш, думу йиз кIваъ гъаз хъиди? Думу ккунди йиз гизаф вахт вуйиз, хъа дугъаз узур ккуниб анжагъ гъи агъю гъабхъунуз. Гъи думу тукандиз гъафну, женнетдин гъюри-периси, машнак аьлхъюбра кади, дугъу узуз саламра тувну. Хъасин ихъ байра, дугъан урхувалканра гъерхну. Шур-ран успагъивалиин гъайран гъахъири, дугъу гъадагъу шей'арин пулкъан гъи-бисундарза.

Фатма (*тюттди*). Фуж ву думу? Уву шилкан улхурава, къаби кьун? Гюзелар дюн'айиъ гизаф а. Увур фуж вуш агъязуз. Амма уз'ин нефес илмиди увуз думу гюзеларикан рябкъруб адар.

Гъялим. Магъа-бадин баб! Яв кIулиъ гъич фикир адарш кIурза. Ихъ бали институт ккудукIурайиваликан увуз хабар адарвуз? Гъай гъайван!

Фатма. Фукъан вушра ужуди агъязуз.

Гъялим. Эй, ахмак! Ухъу ихъ бализ швушв дагну ккунду, жарадариси ухъура дугъан хал-хизан ккебгъуб ихъ асас буржарикан ву. Ихъ халкъди ухъкан ул ктипур. Жан йиз хпир, узу кIурайибдин уву гъаз гъавриъ ахърадарва?

Фатма. Думу дюзди кIурава, жилир. Хъа ихъ бали сабан урхури ими аххир.

Гъялим. Гъит чан урхубра давам апIри, вари ужу хъибди. Хъа швушв гъахну кIури, чIур шулайиб фу а? Ухди-къанди, фила вушра, му ляхин ухъухъ хъайиб ву. ГъачIнин ухди уьл гъипIурна ухди швушв гъахир швумал даршул, кIури шулу.

Фатма. Хъа фуну шурак лишан кипхъа? Ихъ бализ адахлу айинхъа?

Гъялим. Узу гъамци кIураза, Фатма. Ихъ гъулаъ узуз къабул духънайи риш сар Гюзел ву. Абйир-бабариз айи-адру сар веледра ву, учвра ужур ва уччвур риш.

Фатма. Дюз кIурава, риш думу фукъан вушра ужур ву, амма увуз шад хъуз ляхин адар. Дугъан дадайикан хабар авуз? Думу дишагълийин мелзнахъан Аллагъди уьрхри. Чан шурахъ дугъу ухъуз кIуру кьиматнакан фикир апIурадарва?

Гъялим. Узу варибдикан фикир дапIназа. Хъа дугъан мелз гъамди жикъи апIиди. (*Жюлег улупуру*.) Рябкъюравуз?

Фатма. Увуз ихтияр ву, жилир. Ихъ мирасарихъдира мясляаъ дапIну, ужу шлубси апIин. (*Фатма гъягъюру*.)

Гялим (*гъягъюрайи Фатмайиз*). Я Фатма, дици вуш ихъ мирасариз хя-
бяхъди ихъ хулаз теклиф апІин.

(*Фатма гъягъюру, Гялимди мяъли ккебгъру.*)

Гялим.

Магъа хъана рахурайиз кІван симар,
Гъюдру дих апІура, хиял шул гъюдроз.
Миннат вуйиз учвуз, эй зирек нирар,
Шлубкъан ухди гъач йипайчва ккунириз.

Гъюрза гъапну яри, гъябкъюнзуз сан нивкІ,
Хъубкъиган гюзел хъадукар ичв гъулаз.
Миннат вуйиз, эй бизарвал аьгъдру микІ,
Шлубкъан ухди гъач йипава ккунириз.

Гялим. Дугъридан, мирасарихъан гъерх пуб хпирин дюз ву. Дишагъли-
йин кІулизра бязи вахтари аькъюллу фикир гъюру. Узу саб ляхин апІидиза. Йиз
мирасар уч хъайиз, сумчрин пул дипру йишваз дүфну ккуни хяларин сиягъ дюз-
миш апІурза. (*Хулазди душну, ручкана кагъаз хъади гъюру.*) Узу кюгъне туканчи
вуза, гъаддиз узуз кюгъне хяларра азуз. Сифте вуди дикІидиза йиз кюллегйир.
Хъасин каъдиза йиз хпирин тухмар, дурарин къяляхъ йиз абайин хялар. Йиз
аба аьхю уста вуди гъахъну. Дугъу Табасарандиъ гизаф ляхин гъапІну, гъаддиз
хяларра гизаф а. Вари кІваин апІидиза.

Фатма (*гварра хъади булагъдиккан гъюру*). Ай, гъужа, уву саб аьхю доклад
бикІурайиганси рябкъюразузки!

Гялим (*Фатмайиз*). Аьхю доклад бикІруганра мициб аьзият даршул,
Фатма. БицІи ляхинси рябкъюравуз дарш? Ухъуз айи мирасар, хялар, дустар –
вари кІваин апІураза.

Фатма. КІваин апІин, кІваин апІин. (*Хулазди гъягъюз хъюгъру.*)

Гялим (*гъягъюрайи Фатмайиз*). Я хпир! Хъа ихъ мирасарикан шлиз гъач
гъапунва?

Фатма. Дадаш халуийзна язна Фармназ теклиф гъапІунза. (*Хулазди учІвру.*)

Гялим. Лап ужу шул. (*Дадашина Фарман гъюру.*)

Дадаш. Ассалам аьлейкум, Гялим!

Гялим. Вааьлейкум ассалам, мирасар, гъачай, деай. (*Деуз йишив улупуру.*
Дадашина Фарман деъру.)

Фарман (*рихшанд апІури*). Гъярам пул гъисаб апІури, Аллагъдин гъючІакк
дуснайи кечелси аваки, сижар аба.

Гялим. Дициб бахт йиз даршул, жан язна.

Фарман. Гъаз даршул?! Вахт-вахтариккъан ухъу, ихъ мирасар, уч шули,
ужуб мажлис диври гъахънийиш!

Гялим. Гъадму яв челегсиб фун ипІруб-ухрубдихъди абцІубтІан, жара ля-
хин адар узуз, дарин?

Дадаш. Дюзди гъапива язнайиз, Гялим. Хъа гъи учуз дих апІбан себеб фу
вуйкІан? Дарш хъана сундкъин жюлег гъудубгунва?

Гялим. Ваъ, ваъ, Дадаш. (*Жин дапІнайи ачар улупуру.*) Учвуз мидиъ айи
къувват рябкъюрчвуз багарихъди. Мидиъ саб бицІи гъюкуматдиъсиб къувват

а. Аъзиз мирасар, учвуз дих апІбан метлеб саб ву: узуз ихъ Кјоругъли эвленмиш апІуз ккунди азуз. (*Сюгъбат гъабхурайидарин улихъ Фатмаи уълна нис дивру.*)

Фарман. Бахтлу уьмур тувривуз, сижар баб. Гъикъана гъаму сижар абайин жин дапІнайи кюгъне аьракъириккан саб аьбкъин сарун. Кјоругълийин цІийи ляхнар мубарак апІурхъа.

Фатма. Хуза, аьхю жви?

Гъялим. Гъарах, аьбкъин, яв язнайин дюдер кархъну айибси ву. (*Фатма гъягъюру.*)

Дадаш. Хъа ихъ балихъди сатІи апІуз ккунди айи риш фуж вуяв, Гъялим?

Гъялим (*шадди*). Фуж шул – дагъларин жейран, багъларин кюкю! Ихъ гъулаъ Угъландин риш Гюзел аьгъявузки?!

Фарман. Гъавриъ гъашиза. Гюзел! Дугъриданра, дугъ'ин ччвур аьгъюди иливну.

Дадаш (*кІул тІубччвур*). Вушра, балхъанра гъерхну ккундийи.

Гъялим. Риш ухъуз къабул гъахъихъанмина, балихъди вуйиб фу ву?

Фарман. Дюз кІурава, сижар аба. Магъа ич халайин риш – Назлу. Фици думу Седириз гъушнийиш, кІваин илмиявки. Думу Седириз зат гъяркјюркъан дайи. ЦІа кипну, йиз жан убгарза, амма Седириз дяргъярза, кІури дийигънийи думу. Гъамус лиг, дициб албагу хизан ихъ гъулаъра адар!

Дадаш. Гъай Фарман, Фарман. Вари ляхнар уьмриъ сабси шулдар. (*Фатмаи шубуб стакан ва аьракъдин шюше суфрайихъна хуру.*)

Фарман. Ай чухсагъул, сижар баб! (*Фарман стакнариъ аьракъ убзуз хъюгъру.*)

Дадаш (*хлиз стакан гъадабгъури*). Лап ужуб ният дапІнава, Гъялим. КІулиз удубчІвруси ибшири.

Фарман. За апІнай ичв стакнар. Буюр, сижар аба! Яв цІийи ляхнар мубарак ишри! Узусир дирбаш язна гъвалахъ хъимиди, гъич саб фикирра мапІан. (*Ухуру.*)

Гъялим (*машра дучІубхну*). Яв дирбаш'вал вари гъаму лизи кыкъ алибдиъ а. Гъамдиъ айиб ккудубкІубси, яв къувватра ккудубкІуру.

Фарман (*нис ктубтІури*). Хъа уву ккудубкІуз мигъитан.

Гъялим. Фици мигъитан?

Фарман. Уву гъар йигъан яв язнайиз саб аьракъ бахш апІури гъит. Думуган дугъан къувватра кам хъибдар, хъа йигълан-йигъаз артухъ хъибди. (*Аьлхъюру.*)

Гъялим. Гъабхъи, Фарман. Аьракъдин гафар гъитдихъа, гъамус йиз хайиршейирдикан улхидихъа. (*Сиягъ улупуру.*) Му сумчриз дих дапІну ккуни хяларин сиягъ вуйиз. Учву гъайиз гъибикІунза. Йипай ичв фикрарра. ФужкІа-мужкІа гъядяхънайир аш, кауз йишв кмийиз.

Дадаш (*кагъзикан клигуру ва кІуру*). Гъядяхънайир фужкІа адар, Гъялим, хъа сумчриъ духъну даккнидар каънава.

Гъялим. Фужар?

Дадаш. АхъІарин Гъажириза, ляхлаарин Гъурбан, гъуштІларин Маллашябан, ярс'арин Давуд – мурар ихъ фужар ву?

Гялим. Фици фузар? (*Ликри шулу.*) АхьІарин Гяжириза, ляхлаарин Гъурбан – йиз абайи хулар гъаІдарин хутлар! Хъа гъуштІларин Маллашябан, ярс’арин Давуд – узухъди армияйиъ гъахъи ругжарин Аьлдин пажанахар.

Дадаш. Хъа я бай Гялим .....

Гялим. КІваин илимдариз, гъаз гьерхрава?

Дадаш. Мушвак тинтІарин Рамазанра каънава, гъаддиз гьерхрайир вуза.

Гялим. Ваъ, я Дадаш. Думу кас шубуд йис мидиз улихъна узухъди больницайиъ кесмейин операция дапІну гъахъир ву. Учухъди Ризабала ва Агъабала кІуру касарра хъайи, амма дурар фуну гъулариян вуш, кІваин илимдариз. Мици шлуб аьгъайиш, узу дурарин гъуларин ччвурар дикІурдайинхъа! Гъайиф!

Дадаш. Зюрдгъярин Малла, гьесхъарин Идрис, хиварин Недюр – хъа мурар?

Гялим. Узу йиз хпирин мирасар гъархну ккундин дарш? Дурар йиз хпирин эмдин шубарин жилар ву! (*Хъял кади, Гялимди Дадашрин хилиъ айи кагъаз тадабгъуру.*) Хъана каъну ккунидар аш йиш, Дадаш, дарш мушвак кайидарик мукучан.

Дадаш. Гъай Гялим, Гялим, уву хпирин мирасар агурайир дарва, уву увухъна гъюрайи йицІуб манатдиъ ул ади дурариз дих апІурайир вува. Ту-канчийин тямьгъ узуз фициб вуш аьгъязуз. Тукандиъ жямьаьтдилан артухъди бисурайи пули адрацІди, гъамус сумчриъ гъабхъи пулиинди ацІуз ккундавуз, гъярмазада?

Гялим. Гъабшида, Дадаш, яв жибдиан гъябгъюрайи пул дарки. Сумчир фукъан гизаф хялар айиб гъабхъиш, гъадмукъан ужуб шулу.

Дадаш. Дици вуш, йиз хпирин чуччун язна – Халгъарин Фятягъ, дугъан имдин баяр вуйи Аслан ва Гъафлан дикІ.

Гялим. Лиг гъа йиз келлейиз. Жвувандар вуки, багъишламиш апІин. (*Тядиди сиягънак каъру.*)

Дадаш. МутІачрин Гъизилгюлра дикІ, уву чан сумчриз дарфиб, белки, дугъан кІваълан гъубшуншул.

Гялим. Узуз думу лазим дариз. Думу яв сумчриз гъитдихъа.

Фарман (*ликри гъудужвну, аьракъ айи стакан хли бисуру*). Гъитай ичв улхбар! Жвуми йигъан ухъу швушвак лишан кипруси ибшри. Гъачай гъадму ляхнин сагълугънаан ихъ стакнар за апІурхъа!

Дустарихъди деъну ширин суфрайихъ,
Шад мяълийин сесер хъахъри ибарихъ,
Ухурайи ширин шараб нуш ибшри,
Гялим халу, сумчир мубарак ибшри.

Бахтлу ишри яв мирасар, яв тухмар,
Адлу ишри яв веледар, яв наслар.
Яв цІийи швушв мубарак, бахтлу ишри,
Гялим халу, сумчир мубарак ибшри.

Къюбни перде

(Угъландин хал. Мина Гялим, хабахъ сундукъ дибисну, дугъахъди сумкара хъади Фатма, дурариин аьлхъру уйинар апІури Фарман гъюру. Гъаму вахтна Угълан секюйини Гюзелиз жигет убхури деъна. Гялимди рякъюъ имиди мяъли ккебгъру.)

Гялим.

Айиз гъуншдиъ сар уткан риш,

Ухшар вуйир беневшайиз.

Кюкю хилиз тувуз кІури,

Йиз гъунши риш агураза.

Гялим. Ассаламаълейкум, гъунши, магъа учура гъафича. *(Сундукъ дивну, дид 'ин учв деъру, Фарман – гутайшин, Фатма – секюйшин, Угъландин багахъ.)*

Угълан. Вааълейкум ассалам, гъуншйир, гъачай, гъачай. *(Хялариз хушгелди апІуру.)*

Гялим. ПІурин ярхиб ужу шул, гъунши, хъа гаф – жикъиб. Учү гъаз дуфнайидар вуш аьгъявуз?

Фарман. Яваш, я сижар аба. Угълан бажийин хулаъ сарун фужкІа адаринхъа?

Угълан. Учү дургъунагъариинди гафар мапІанай, учвуз фу пуз ккунди аш, ачухъди йипай.

Гялим. Аьзбиллагъи мина шайтІани ражим, бисмиллагъи рягъмани рягъим...

Фарман. Яваш, я сижар аба, жаргъну апІруб ялхъван шул. Гъит Гюзелира ухъуз хушгел апІри.

Фатма. Яв риш хулаъ адарин, Угълан? Хулаъ аш, дих апІин мина.

Угълан *(дих апІуру).* Гюзел! Я Гюзел!

Гюзел *(хул 'ан).* Гъай, гъай.

Угълан. Мина гъач ари, йиз риш.

Гялим. Риш дар думу, дагъдин жейран ву. Узу ихъ бализ фицир гъюри-пери кадагънуш, учвуз гъамус рябкъидичвуз. *(Хилар чиб-чпикан ктатури.)*

Фатма. Аьйиб апІарвукан, жарарин хулаъкъан сацІиб ккебехъ.

Гялим *(Угълан чан йишвахъ деубси, Гялимди ккебгъру).* Аьзбиллагъи мина шайтІани ражим, бисмиллагъи рягъмани рягъим.

Фарман. Яваш, я сижар аба. Фун адрабцІди, сулура дюаъ гъапІундар, кІур.

Угълан. Гъич ичв гъавриъ шуладарза, хялар. *(Хул 'ан Гюзел удучІвуру, хялариз хушгел дапІну, гъялакди гъягъюру.)*

Гялим *(шуран къяляхъди лигури, гъялакдис).* Аьзбиллагъи мина шайтІани ражим, бисмиллагъи рягъмани рягъим. Угълан! Учү Аллагъдин амриинди, пайгъамбрарин шариаьтдиинди, ихъ аьдатниинди яв риш Гюзел ич бай Кюруглийиз швушвди ккун апІури дуфнача.

Фатма. Яв риш учузра аьгъячүз, ич бай увузра, Угълан. Ваъ пуз ляхин адарвуз.

Угълан. Учү гиран мапІанай, гъуландар, йиз шуран гъелелиг йисар тамам духънадар.

Гьялим. Думу ляхин уз'ина гьадабгъурза, Угълан. Загс апІуру кІури, ухъуз йисарин саб манигъ'вал хьибдар. Пули дюз дарапІуру ляхин адар, хъа йиз пуликан увуз аьгъюди ккунду.

Фарман. Яв гафартІан, сижар аба, Угълан бажийиз саб ужуб пешкеш гизаф бегелмиш хьибдийи. Абцц яв сундукъ.

Угълан. Ваъ, ваъ. Узхъан жаваб тувуз хьибдарзухъан.

(Гьялимди гъялакди сундукъ абциру ва, пешкешар адагъну, Угъландихьинди тувру.)

Гьялим. Гьаму пешкешариинди ккудубкІуру кІури фикир мапІан, гъунши. Йиз хпирин сумкаийъра пешкешар а. Анжагъ ав йип. *(Фатмайи Угъландиз сумкаийъ айи пешкешарра улупуру.)*

Фарман. Йиз сижар абайин тукандиъ хъана гизаф мутмйир а, Угълан бажи. Гъаци дарин, сижар аба?

Гьялим. Гъаци ву, язна, гъаци ву.

Угълан. Фу пуза. Учү, касибар, ичв таяр даршул. Му заманайин шубариз ккунидарра вари импортный шей'ар ву.

Фарман. Нач мапІан, ча учухъна лазим вуйи шей'арин сиягъ. Йиз сижар абайин сундукъиъ саб бицІи гьюкуматдиъсиб къувват а. Гъаци дарин, сижар аба?

Гьялим. Гъаци ву, язна, гъаци ву. Эгер бицІи гьюкуматар гъахъиш, кьюб гьюкуматдиъсиб къувват ади хъуб мумкин ву. *(Сундукъ абцину, лигуру.)* Улуп, Угълан, яв сиягъ.

Угълан *(кагъаз Гьялимдихъна туври).* Учвү кІуруганси ибшри, хялар. Ичв бализ йиз риш тувуз узу рази вуза.

Гьялим. Чухсагъул, Угълан, чухсагъул, гъавум. Увуз ккунибсиб пешкеш гъядябгъюз закур тукандиз гъач.

Угълан. Чухсагъул, Гьялим, гъидиза. Хъа гъамус учвү шей'арин сиягъдиз лигури имиди, узу, душну, Гъямид халуийизра гъач пуза. *(Гъягъюру.)*

Гьялим. Му кагъзик дибикинайибдин узу гъич гъавриъ шуладарза, гъари.

Фатма. Гъавриъ дархъуз ляхин адар.

Гьялим. Фу аьламатар дидикІна мушвак?!

Фатма. Ихъ аьдати ляхнар ву, жилир.

Фарман *(кагъаз дибисну, лигури).* Му кагъзик дидикІнайи шей'ар вари импортный ву, сижар аба, яни – жара гьюкуматариндар.

Гьялим. Гъамус фу чара дапІну ккунду ухъу?

Фарман. Му шей'ар гъадагъбан бадали, сижар аба, уву яв сундукъ худнаъ ипну ккунду. Яв ярхи пуларихъ мурар вари гъадагъуз шулу.

Фатма. Узу увуз фу гъапнийи сифте кІулариан? Угъланди чан шурахъ кІуру кымат увуз нивкІукдира дярйабкьюр гъапундаин.

Гьялим. Яв гафар гъякъ вуйи, Фатма. Амма думу месэла йиз жюлги гъял апІиди. *(Адабгъну, улупуру.)* Увуз аьгъяш, ухъу швушвахъ тувру вари девлет ухъуз гъубзра, думу ихъ хулаз гъюра. Гъич фикир мапІан. Узу гъациб сумчир апІидиза. Туканци Гьялим фуж вуш, гъадмуган варидиз рйабкьюр.

(Угълан гъюру.)

Фарман. Ихъ цІийи ляхнар мубарак ишри, Угълан бажи.

Угълан. Чухсагъул, Фарман. Шлиз аьгъяйихъа ухъу гъавумар шлуб. Къисмат ву. Гъамусаябт Гъямид халура гъиди.

Гьямид (*гъятдизди гъюри*). Ассалам алейкум! (*Вари ликри гъудужвуру.*) Фу хабар ву, Гьялим? Яв туکان Угъландихъна туврава дарш?

Гьялим. Туکان фу ву, гъи узу Угъландиз завук кайи хядарра тувуз гъязур вуза, Гьямид халу. (*Вари деъру. Дишагълийир пешкешарикан клигуру.*)

Фарман. Жикъиди йип, сижар аба.

Гьялим. Аъзбиллагъи мина шайтани ражим, бисмиллагъи рягъмани рягъм.

Гьямид. Яваш, я Гьялим. Туканчивал маллавалихъ фила дигиш гъапунва?

Гьялим. Узуз пуз ккундайиб жараб вуйиз, Гьямид халу. Яни Угъланди чан риш йиз бализ швушвди тувну.

Гьямид. Хъа узуз мина гъаз дих дапІна?

Фарман. Ихъ цІйи ляхин жибкІуз, Гьямид халу. Гъан, Угълан бажи, дип суфра, сарун фтиз ккилигура ухъу.

Гьямид. Явашай ари. Швуваз гъягъюрайир Угълан вуйин, дарш Гюзел?

Гьялим. Гюзел ву, Гьямид халу, Гюзел.

Гьямид. Дици вуш, сифте Гюзелин разивал дубхъну ккунду. Гюзел, я Гюзел! Мина гъач ари, йиз риш! (*Гюзел гъюру.*) Гьялим халуйин бализ швушвди гъягъюз рази вуна, Гюзел?

Угълан. Рази ву, Гьямид халу, рази ву.

Гьялим. Дици вуш, узу йиз швушваз саб ужуб пешкешра апІарза. (*Сундукъ абциру.*)

Гюзел. Мутмуйихъ масу тувуз, узу мал дарза. Узу думу бализ гъягъюз рази дарза!

Гьялим. Фици? Фици рази дарва?

Угълан. Уву фу кІурава, йиз риш? Гъамцдар пешкешар ухъуз сарун шли хур?

Гьямид. Узу йиз худлин гаф ликрикк ккивидарза, Гьялим. Гъаци вуйиган, мучІу хъайиз ихъ хулариз арилай алдагъурхъа.

(*Гьямид удучІевуру. Хулаъ гъарай-гъугъ абхъру. Гьялимдина Фатмайи пешкешар уч апІуру. Хабахъ сундукъра хъивну, Гьялим удучІевуру. Дугъан къяляхъди – Фарман ва Фатма.*)

Фарман. Гъайиф, цІйи ляхин жибкІузкъана хъуркъдарзаки. (*Мяъли апІуру.*)

Духъну думу бегелмиш,

Ча пуз гъушган гъуншдин риш,

Фатма гъюра ишури,

Гьялим – машар чІурхури.

Къанна хъуд агъзур манат,

Гъаддиз гъилигу палат –

Наънан думу апІуру?

Наан гъи швушв агуру?

(*Дурар гъягъбалаң къяляхъ, хулаъ китаб урхури Гюзел дусна. Угълан гъюру.*)

(*Даттли уъйир апІуру. Сягънайихъан Угъландин сес шулу.*)

Угълан. Магъа лисунра шула, амма хурагкъан гъязур апІуз дубхъна-дарзухъан.

(Хилиъ китабра ади, гъятдизди Гюзел гъюру ва секюйиин китаб урхури деъру. Гъаму арайиъ мина Угъланра гъюру.)

Угълан *(шур'ин алархъури)*. Жан риш, увуз фу дубхънавуз? Машнаъ зат ранг имдаривки. Думукъан ижмишнаан уву фу урхурава?

Гюзел. Ашукъ духънай юкІварикан ихтилат, фу урхуза сарун?

Угълан. Гъеле, гъеле урх ари, йиз риш, узура ебхъри.

Гюзел.

Сан нивкІукди узу увухъди гъахъунза,
Ширин, ширин сюгъбат увухъди гъапІунза.
Яв багъдиан узуз шараб тувунва,
Мюгъюббатнан шараб увхъан гъубхъунза.

Яв ккунивал кІваъ абхънайиз дагъларси,
Яв улари акв тувразуз ригъдиси.
ТІавус гъушра гюрчегуб дар увуси,
Мюгъюббатнан шараб увхъан гъубхъунза.

Мюгъюббатнан йисир духъназа увуз,
Йиз уларин ригъси вува, яр узуз.
Уву адру женнет багъра ккундарзуз,
Мюгъюббатнан шараб увхъан гъубхъунза.

Угълан. Фици, фици, урх ари хъана.

Гюзел. Гъич фицикІа, гъадму увуз гъеебхъганси! *(Ииуз хъюгъру.)*

Угълан. Гъай Аллагъ! *(Шуран хил дибисну.)* ЦІа ал шур'ин.

Гюзел *(ишури миди)*. ЦІа дархъуз, узу ургуразу гъа!

Угълан. Гъай аман, ашукърин китабдик кайиганси, увузра шараб тувна-шулвуз гъа.

Гюзел. Ав, тувнайиз. Гъамус узухъинди лиг. *(Улар уьлчІюкъюру.)* Магъа, магъа думу йиз бахт, аьлхъюри йиз улихъ дийигъна.

Угълан *(чавра улар уьлчІюкъюру)*. Магъа узур улар уьлчІюкъназа, амма узуз гъич фукІа рябкъюрадарзуз.

Гюзел *(дердлуди)*. Ари гъаци фукІа дрябкъърайиган, йиз уьмур кур апІу-рава гъа.

Угълан. Я жан риш, хъа увуз фу рябкъюравуз, фуж рякъюравуз? Фу аьла-матар!

Гюзел *(зарбди)*. Аслан! Аслан! Гъеебхъунвуз гъамус? *(Хулазди жаргъуру. Гъямид халу гъюру.)*

Гъямид халу. Бабанна шуран рази дару улхбар айибси вуйичвки, фу хабар ву, Угълан?

Угълан. ФукІара, жан гъунши. Риш кефсуз духъна. Улар уьлчІюкъну, «ма-гъа думу, магъа думу» кІури дийигъна.

Гъямид халу. Эй, Угълан, уву гъавриъ шлур гъаз дарва? Улар уьлчІюкъ-нашра, дугъаз чан юкІв ачухъди рябкъюра. Белки, думу ашукъ духънашул. Жи-гъилвал ву, жигъилвал.

Угълан. Ухъура жигъилар гъахъидар даринхъа, Гъямид халу? Чан хулаъ хпирди учъвайиз, узуз жилирин маш зат гъябкъюбкъан дайзуз. Гъамус фу дубхъна жигъилариз?

Гъямид халу. Яв лик гъвандихъ гъивну кІури, гъамус ришра алдакнун ккундавуз, дарин? Гъи думу вахтар дар. Гъаци нягъякъди шуран юкІв чІюбкъюб дюз дихъин вуйинхъа?!

Угълан (*гъяятдилан мургул йивура*). Ахъю бала ву! Вушра-даршра яв риш гъавайиди тув кІури хъюгъна. Къиматнан гаф гъапІну кІури, магъа Асландихъанра саб хабар гъабхъдар.

Гъямид халу. Эй бейнава, яв риш гъягъюрайи хал гъяцІал дапІну, пулар, девлетар гъаз вуяв? Эгер увуз агъгъаш, яв улихъ пулра, девлетра хъаяв. (*Чан мухриин хил иливур.*)

Угълан. Узуз гъамусяаътна йиз нирин сеснахъан яв...

Гъямид халу. Тахсир явуб вуяв, Угълан. Гъафи-гъафир кІуллан маргъ йи-ври хътІурккурава.

Угълан. Уву узкан фу бала гъадабгънава?

Гъямид халу. Бала гъадабгънайир уву вува. Фу пуз ккундавуз гъамус?

Угълан (*дердлуди*). Фукара. Фу пуза, хажалатну ккагънайири. Варидин душман узу ву.

Гъямид халу. Фикир гъапІнийиш, варидиз душман хъидайва. Ришра гъамусдиз, жилириз душну, сикин гъахъну хъидийи, хъа...

Угълан (*хъял кадиси*). Гъаму йиз риш хъаъбахъди яв фу вуяв?

Гъямид халу (*сабурлуди*). Уву риш хъаъруган, сумчрин шад сесер йиз хулазра ерхъур кІури, ккилигураза сарун.

Угълан (*дерд кади*). ГъапІза, ай Аллагъ? Шуран ахъир чІуруб гъапІзаки! Асландихъанкъан вахтнийинди саб жаваб гъабхънийиш!..

(*УнчІвхъан хъпехъурайи Гюзел гъюру.*)

Гюзел (*дадайиз*). Ваъ, дада, сарун увуз Асландихъан жаваб хъибдар. Ду-гъу, белки, чаз жарар гъагуншул.

Гъямид халу. Умудсуз махъан, йиз риш, яв кІваз сабур тув, думу, белки, гъюр.

Угълан. Яв бахт хъабтІуб гъаму йиз ахмакъ кІул ву, йиз риш. (*Чан кІулиз бачІар йивуру.*) Багъишламиш апІин. Гъаму ражари фуж кур-кечел гъафишра, тувну, алдаидизаву. Саб шейъра ккундарзуз, гъич саб шейъра...

Гюзел. Кур-кечлиз гъягъюз узу я кур дарза, ясана кечел. Асландиз тув кІури, миннат гъапІнийинхъа узу, жан риш. Увухъ мутму хъапІуб къаст ади, цІибди къимат гъапнийза сарун. Уву бадали...

Гюзел. Узуз мутму лазим дарзуз. Мутму албагу хизанди чав гъазанмиш апІруб ву.

Угълан. ГъапІхъа, жан риш, къисмат гъамциб ву сарун. (*Шуран гъюниин кІул дивну, ишуру.*)

Гюзел. Узу базариз гъаз адаундайва? Белки, увуз уву кІурайибтІан, артухъра къимат туврур дихърийи.

Угълан. Жан риш, уву узкан гиран мапІанава.

Гюзел. Гиран уву узкан мапІан, дада. Гъамусдиз узу яв машинаъ дийи-гъур дарза. Думу увузра агъгъавуз. Уву йиз бахтнан улихъ зазар гъивур кІури,

фикир дайиз. Эгер гъаму ражнура уву узу йиз ккунириз тутрувиш, гьергну гъягъидиза.

Угълан (*ишури*). Мици шлуб шлиз аьгъяйи, жан риш. Яв тай шубар саркъан чпин абйирин хулаъ имдар. Йиз ахмакъ кѳули фу гъапѳнуш, лиг сарун. Жвуван велед малси масу тувуб дюз вуйинхъа?! Агъ, йиз фикирсуз кѳул!

(*Явашди мяълийин мукъам ккебгъру. Гюзели мяъли аѳѳуру.*)

Сефил вуза, увхъан ярхлаъ ади гъи,
Ликаризра жандак дубхъна хуб гъагъи.
Адар мушваъ йиз юкѳв бисру кас багъри,
Хъуркъуз аѳѳин, гъач узухъна, гъач уву.

Буш дерейиъ гъилицнушра сан узу,
Гъяркъюндарзуз му дюн'яйиъ зат уву.
Гъюлер ашра ихъ арайиъ чиб укѳу,
Лепе йивну гъач узухъна, гъач уву.

Увуз дупну уьбхюрайза дагъдин кѳакѳ,
Ваз улихъна гъахъну узу дилин лакѳ.
Мичѳал хъайиз унтѳак кайи дерднан амкѳ,
Дитѳирхну гъач, гъач узухъна, гъач уву.

(*Мяъли аѳѳурайи Гюзелиз ярхлаанси чан ккунир рякъюру. Риш дугъахъинди жаргъуру. Дурариз лигури, Угъландина Гъямид халуйи шадди кушвкушвар аѳѳура.*)

Перде

(*Гъятдиъ Гъялим халу деъна. Дугъахъинди йирѳар гъидицну, Фатмара деъна. Гъялимди мяъли аѳѳуру.*)

Гъялим.

Уву вува дар малайик,
Цѳа кипнайир му йиз жандик.
Жанси, юкѳвра убгурайиз,
Багахъна гъач, хил кив дидик.

Гъаз гъитрава, кум алдарди
Убгуз гъянаъ юкѳв цѳюхъюмди.
Бац йив мухриз, адабгъ яв юкѳв,
Убгурайи йиз мухрик кубкѳ.

Угъландин риш ѳуж ву, Гъялимдин бализ дурушуз? Узу цѳирцѳарин Халикъ дарза, узу туканчи Гъялим вуза.

Фатма (*жлирихъинди ккарахури*). Сундукъ хъайи ипег. Яв сундкъихъ вари масу гъадагъурза кѳури, фикир вуйнав? Нашияв ахъю гаѳар?

Гъялим. Уву, Фатма, кушвкушвар аѳѳури, гъаѳира дургнайи узу кабаб мапѳан. Гъаму гъяса йикъналан тувдизаяв, урчѳвуб тки шлуси.

Фатма. Уву гъацир игитра вува аьхир. Угъланди яв бализ чан риш тувундар кIури, узкан фу бала гъадабгънава?!

Гъялим. Увкан хьюлар ваъ, увуз гъаму йиз хулар гъярам апIарза узу! *(Гъялим Фатмайихъ хъергру. Хулазди гъерграйи Фатмайилан Гъялимди гъяса йивуру.)*

Фарман *(гъяятдизди гъюри).* Яваш, я сижар аба. Учву гъалмагълар апIури имиди, чан швушвра хъади Кюругъли гъюра.

Гъялим. Узуз яв шейтIан тIулар ухдитIан агъю духънайиз, угъраш. Уву увуз саб лизи кьикъ алибдиз чарйир зигурайир вува.

Фарман. Дарза, я сижар аба. Магъа дурарин шей'ар айи чемоданра.

Гъялим. Дугъриданра, му йиз балин чемодан ву. Ари гъамус уву къабул хъуз хъюгърайиз. Увуз гъамус саб лизи кьикъ ваъ, саб ишикI аьракъйир тувурза.

Фарман. Дици вуш, сижар аба, узу къан дарапIди ухъуз къавлариз лигидиза. Ихъ гъулаз Бакуйиан пьгъливнар дуфна, дурарихъди ужур зурначира хъа. Гъадрариз ихъ сумчриз теклиф апIидиза.

Гъялим. Чкиди гъарах, ихъ байна швушв гъяйиз. Гъит рякъюъ имидитIан зурнийирин мукъам ккебгъри, вари халкъ уч шлуси. Гъит туканци Гъялим фуж вуш, вари гъуландариз агъю ибшри.

(Фарман гъягъюру. Циб арайилан ярхлаан зурнийирин сесер шулу. Гъялим халуи ялхъван апIуз хъюгъру. Къавлар дуфну хъуркъру. Гъаму арайиъ Кюругълина чан швушв Наташа гъюру. Фармну дурар ялхъвниз адауру. Ялхъвнин къяляхъ дурар уъл апIуз душру. Наташайи интIивалар апIуз хъюгъру.)

Наташа. Кюрогли, я хочу шампанского. Принеси, пожалуйста. И чего-нибудь вкусенького закусить.

Кюругъли. Фарман халу, ич адашдин тукандиъ шампанское айин?

Фарман. Яв швушваз ккуниб узу завар-жилариккан вушра абгарза. *(Хулазди гъягъюру ва шампанское хъади гъюру.)*

Фатма *(жилирихъна багахъ духъну).* Гъаму ихъ бали хъади дуфнайир фуж вув гъамцир?

Гъялим. Фуж вухъа? Швушв!

Фатма. *(Наташайин багахъна дуфну).* Я Кюругъли, му яв швушваз аьхъюди дарин, гъяцIли ликар кказагну? *(Гъаму арайиъ Гъялимра шуран ликариккан клигуз хъюгъру.)*

Фатма. *(хъял кади Гъялимдихъинди лигуру.)* Му къаби къун фтиз клигура? *(Улихъ гъитну, Гъялим хулазди хъади гъягъюру.)*

Фарман. Лап къабул гъахъунзуз, Кюругъли. Мицир швушв гъелелиг ихъ райондиъкъан гъахъундар.

Кюругъли. Гъамус йиз швушван сагълугънаан ухидихъа, Фарман халу.

Фарман. За твое здоровье, Наташа. *(Вариди ухуру.)*

Наташа. Спасибо, дядя Фарман.

Кюругъли. Убз, Фарман халу, убз чяхир ихъ стакнариъ.

Фарман. Уву, Кюругъли, пиян шулайибси рябкъюразузки. *(Убзну, хъана ухуру. Кюругъли пиян духъна, Фармну думу, гъючIккан дидисну, хулазди хъади гъягъюру.)* Я сижар баб, хулаъ аьхин ккип. Ихъ байна швушв хъади гъюраза. Му кюпеюгъли бегъемди пиян духъна. *(Дурар хулазди учIвру.)*

(Чатинди Фатма удучІвур, суфраийин алиб уч апІру. Дугъан къяляхъди Наташа удучІвур, ва гюзгдин улихъ дийигъну, машинан рангар ктатуз хъюгъру. Фатмайи дугъахъна мургул тувру, гъяят ичІибкк кІури. Швушву мургул гатІабхъру, Фатма хъал кади хулазди гъягъюру, дугъахъди Наташара гъягъюру. Циб арайилан Гъялим ва Фатма гъяятдизди удучІвур.)

Фатма. Гъаму ихъ бали хъади дуфнайир фуж ву?

Гъялим. Фуж вухъа? Швушв!

Фатма. Гъай маншаллагъ! Швушв хъади дуфна мугъан бали! Рябкъру гъялариан, йиз къяллан пейиндин жаг улдубчІвидар. Гъадму матишка я минди апІин, я тинди. *(Гъягъюру.)*

Гъялим. Саб ужу шлуганси апІархъа сарун.

(Хъайигъан гвачІин. Даттари уьъйир апІура. Гъялим ялгъузди гъяятдиъ деъна. Уларра тІиришири, Кюругъли хул'ан удучІвур.)

Кюругъли. Сабахайрар ишри, адаш.

Гъялим. Гъай абатхайир ишри, гъучи. Гъач ари, гъач, деъ йиз багахъ. Увухъди апІру гафар айиз. Ари гъамус йип ари, гъаму уву хъади дуфнайир фуж вуяв?

Кюругъли. Фуж шул? Йиз швушв!

Гъялим. Гъай маншаллагъ, маншаллагъ. Гъамцдар швушвар шулин? Буду-буду *(ГарцІлар улупуру.)* Дугъаз гъар йигъан саб ишикІ ширар лазим ву.

Кюругъли. Гъамус ихъ гъулан авам дишагълийирсир дарш, хай шулдарин?

Гъялим. Фу вуш аьгъявуз, йиз бай. Гъадму уву хъади дуфнайи матишка йиз хулариан терг апІин. Узу увуз жара швушв харза.

Кюругъли. Узуз къабул духъну, узуз ккун духъну, духнайи швушв утІур-ккуб рягъят ляхин дар гъа.

Гъялим. Фу вуш аьгъявуз, Кюругъли. Гъадму яв матишкайихъди увура йиз хулариан терг йихъ. Узу гъаму пул-девлет фуж бадали уч гъапІну? *(Сундукъ улупуру.)* Яв ахмакъ келлейихъди хъана фикир апІин, хъа узу гъушза. *(Гъягъюрайир къяляхъ хътакуру.)* Увусир алчагъ балин гъвалахъ му сундукъ гъиб-туз даршул, узухъди гъабхидиза. *(Сундукъра хъади, Гъялим гъягъюру. Наташа гъюру.)*

Наташа. Что случилось, Коля?

Кюругъли. Развести нас хотят. Видишь ли, ты им не понравилась. Но я им устрою. *(Хулазди душну, чан чемодан ва адашдин сундукъ хъади гъюру. Сундукъи айиб вари чемодандизди ивру. Наташара хъади гъергъру. Гъаму арайиь мина пиянди айи Гъялим ва Фарман гъюру.)*

Фарман. Я сижар аба, му фу ляхин ву? Яв сундукъ жанаври гъячІабгъю чарваси дипнаки. Узуз дивру саб бутылка аьракъийин гъяйифар зигуйва, ари гъамус кучІвубкъ увуз.

Гъялим *(сундукъикан клигури).* Гъадму Бакуйиан дуфнайи бали гъапІуншул мициб ляхин. Наши думу кюпеюгъли? Йивну йикІурза думу! *(Ярхлазди лигуру.)*

Я Аллагъ, рякъру йишвариькъан имдар фужкІара. Жан йиз сундукъ! *(Гъамци дупну, сундукъизди кІула ипну, Гъялим халу дахъру.)*

Литературайити
Крутика

Тарих
Улаи

БАБАН ЧІАЛ УЪБХЮЗ РЯКЪЯР

ТАБАСАРАН ЧІАЛНИИНДИ ВИКИПЕДИЯЙИЗ КЮМЕК АБГУРИ

30 сентябриъ – I октябриъ Дербентдиъ «Дагъустандин Вики-семинар» ччвур алди Кафари Кавказдин википедистарин сагIи серенжемар кIули гъушну. Вики-семинарин асас метлеб – дагъустан чIалариинди википедия арайиз хуз рякъяр ва кюмек абгуб вуйи. Семинар 2006-пи йисланмина Викимедиа проектарин иштиракчи, алтай, лезги ва лак чIалариинди вуйи википедияйин администратор Олег Абарниковди ва лезги чIалниинди хъуркьувалиинди либхурайи википедияйин сарсана администратор Мурад Шихягмедовди гъубхнийи.

Википедия – интернетдиъ айи ва шлихъан-вушра азадди ишлетмиш апIуз шлу энциклопедия ву. Эгер урус чIалниинди интернетдиъ фициб вушра жюрейин мялуматар агуз шулуш, милли чIалариинди вуйиб душваъ лап кьитдитIан адар. Гъаму агъвалатнаъ гъарсаб чIалниинди википедия тешкил апIувал, думу чIалариинди агъювалар рагъбахъди сабси, чIалар уърхбазра кюмек хьибдийи.

Википедияйиъ чан жюрбежюр гъатар а: викитека, викисклад, викихабрар, викигид ва гъ.ж. Дуариз хъайивал апIури, Урусатдин «Википедия.ру» циркли милли чIалариинди макъалйир дикIбаан жюрбежюр конкурсар гъахури шулу.

Гъийин йигъаз дагъустан чIаларикан чиб`инди википедия айидар авар, лезги, лак ва азербайжан чIалар ву. Дуарикан варитIан ужуди лезгийрин википедия аргъаж шула. Думу 2012-пи йисан абццуб ву, ва дидиъ 4307 макъала уч духъна.

Дупну ккундуки, азербайжан чIалниинди вуйи википедияйин асас тешкилатчйир дагъустанлуйир дар. Дидиъ латин ва аъраб – кьюб шрифт ишлетмиш апIура. Дициб агъвалат азербайжандиъ айидари чпин бикIбаъ латин гъарфар, Ирандиъ айи азербайжнари аъраб гъарфар ишлетмиш апIурайивалихъди аьлакьалу ву. Азербайжан чIалниинди вуйи википедияйин гъизгъинваликан улхуруш, гъийин йигъаз латин гъарфариинди дидиъ 188 446 макъала, аъраб гъарфариинди 242 474 макъала дидикIна ва 300 агъзурихъна инсанар иштирак шула.

Улихъ душнайи википедйириз Кавказдин дережайиъ гъилигиш, Абарниковдин гафариинди, чеченарин википедия варитIан гужалди аргъаж дубхъна. Думу гъеле 2005-пи йисан тешкил гъапIуб ву, ва дидиъ гъамусдизкъан чечен чIалниинди 484 577 макъала дидикIна.

Урусатдиъ милли чIалариинди ужуб дережайииз удучIвнаидарикан саб башкирарин википедия ву. Думу урус чIалниинди вуйи википедияйин къяляхъ кьюбпи-шубубпи йишв`ин алди гъисаб апIура. Саб гъапиб, башкирарин википедияйиин, мектебдиъ урхурайидарилан гъадабгъну, яшлуйириина гъайиз – гизаф инсанар лихура. Вики-бабар кIуру ччвур алди, текстар чпин чIалназ

илтИкІурайи кѡаби дишагълийирин десте айиб башкирарин википедиятІан дар. 2021-пи йисан му чІалниинди вуйи википедияйи чан йицІихъуд йис хъу-вал кѡайд гѡапІну. Чпин википедияйиз Башкир республикайин кІулиъ айи-дари, вари дюн`яйин башкирарин курултайди, башкир чІал уьбхбан фондди, жара фондари, тешкилатари ва аьдати инсанари гизаф кюмек апІура. Дидланра савайи, башкир чІал тюрк чІаларин хизандик кабхърайивали мурарин ляхниз хъанара кѡувват тувра. Мисалназ, 2012-пи йисан башкир волонтерариз тюрк чІалниинди вуйи википедийрин вари дюн`яйин конференцияйиз Алма-Ата-йиз (Казахстан) теклиф гѡапІну. Гѡацира дурарин вакилар википедияйин мес-элйириз бахш дапІнайи серенжемариз, Москвайилан гѡадабгъну, Белграддиз, Стокгольмдиз, Кейптаундиз ва жара шагърариз гъушну, ва дурари гъар вахтна гѡациб иштирак`вал улупура.

«Табасаран чІалниинди википедия арайиз адабгъуб – йиз мурад-метлеб вуйиз», – гѡапнийи Абарниковди Нарин-гѡалайиъ гѡабгъюрайи семинариъ ва чан терефнаан ухъуз му ляхин тешкил апІуз вари жюрейин кюмекназ гъязурвал улупнийи.

Ихъ чІалниинди википедия арайиз адабгъувал жигъил насил ихъ чІални-ин аьшкълу апІувалик мисал хъибдийи. Хъа, чан вахтари Сталинди гѡаписи, вари гъял апІурайидар кадрйир ву. Му аьгъвалатнаъ ухъуз бабан чІалниинди савадлуди макъалйир дикІру ва пул дарди лихру волонтерар лазим шула. Хъа дицдар касар му майдандиз фукъандар удучІвиди? Аьхю пай жигъилариз ба-бан чІал лазим кѡайдайиъ аьгъдрувал вари миллетарин читин месэла дубхъна. Семинариъ, зарафатар апІури, жигъиларин мелзнийн шлу жюрейин гѡамциб предложение лезги чІалниинди кІурайи: «Заборилан залезать дапІну, соседдин яблокйир сорвать гѡапІну». Янаки зарафатнак гъийин насил бабан чІалниинди, гафнан асул урус чІалнануб гѡадабгъури, бабан чІалнан аьхирар хъаъри улху-райиваликан кІура. Гѡаци вуйиган, википедияйин ляхин интернет аьгъю жи-гъиларина чІал аьгъю яшлуйири сатІиди дапІну ккунду. Эгер мялимари студен-тар ва мектебарий урхурайидар яркъуди жалб апІури гѡахъиш, википедияйиз макъалйирра уч хъиди, жигъиларра бабан чІал дубгъбиин ва уьбхбиин машгъул хъиди. Вузариъ, колледжариъ, мектебарий пландинди вуйи ахтармиш апІбан ляхнар гѡахруган, дурарин тема википедияйиз бахш гѡапІиш, программайиъ дидиз гъаршувал хъибдар. Аьксина, думу гъийин деврихъди сабси гамар алда-гъурайивалик мисал хъибди. Хъа сабсана хусусият кІваълан гѡапІну ккундар: энциклопедия саягъ википедияйик каъру макъалйир блогераринсдар ваъ (гъар-ди чаз фу бикІуз ккун гѡабхъиш, гъадму ваъ), хъа илимлу саягъ дидикІнайидар, гъюрмат айи газатар-журналариъ, интернет дакъатарий чап дапІнайидар духъ-ну ккунду.

Гъаддиз, ихъ журнал урхурайи гъюрматлу инсанар, мумкинвал ва аьшкъ айидар гѡаму ляхнихъна жалб шул кІури, умуд кивурхъа. Мицдар ляхнариъ мумкинвал ади хъубтІан, аьшкъ ади хъуб, гѡаму ляхин кІулиз адабгъуз юкІв хъади хъуб зиина ву. Белки, ихъра гѡацдар жигъилар ва викибабарна абйир ачмиш шул.

«Сифте интерфейс ичв чІалназ илтІибкІну ккунду», – гѡапну ихъ чІалниин-ди вуйи википедия абццбан гъакънаан Абарниковди. Яна, узу гъавриъ гѡахъиси, сабан му ляхнин шибритІ ипру программайин макъалйир гъязур дапІну

ккунду. Семинар гъабхурайи администраторарин гафариинди, ихъ чІалниинди вуйи википедияйиз 50-рихънакъан макъалйир гъязурди а. Ав, саб фила-вуш ихъ жигъилари думу ляхин апІуз хъюгъну айиваликан гафар йизра ибарихъан гъафнийиз. Мумкин ву, дурари, хайлин зегъмет дизигну, гъирагъдилан кюмек адруган, думу ляхин дипуншул. Белки, дурари чиб гъапІу ляхникан ктибтур ва, ихъ чІалниинди википедия арайиз хпан фицдар мумкинвалар ва рякъяр ишлетмиш апІуб лазимди гъисаб апІураш, мясляаьтар тувур. Хъа, белки, дулар му ляхнихъна хътакур ва ихъ миллетдинра википедия сатІиди арайиз дубхну, кІулиз адабгъру къувватар уч шул. Бабан чІалназ ухъу вари буржлу вухъа.

Эльмира АБШУРБЕГОВА,
филологияйин илмарин кандидат.

ТАБАСАРАН ГЪЮКУМДРАРИН ГЪЯКЪНААН...

Табасаранарин тарих аьгъю апІруган, табасаран гъюкумдрарин гъякънаанра аьгъю апІувал важиблу вуди дийибгъуру. Табасарандин улигъдин гъурулуш аьгъю апІруган, гъюкумдрарин гъякънаан ахтармиш апІбариъ зурба мяна а. Думу месэлайин гъякънаан вуйи материалар цІибди ву, ва дурариинди табасаран гъюкумдрари-майсумари ва къадйири сар сарихъди гъюкумдарвал апІбакан аьгъю апІуб читинди ву. Фицики гизаф пай табасаран гъюкумдрарикан вуйи тарихи мялуматарийъ гъюкумдрарин ччвурар дидикІнадар ва думу мялуматар гъидикІдари майсум, къади ччвурар гъисаб апІури гъахъну. Гъаци вушра, айи материалариз асас духъну, саб жерге улупбар тувуз чалишмиш хъидихъа. Саспи тарихчйири табасаран гъюкумдрар арайиз гъювал аьрабарин къушмарин кІул Абумуслимдин ччвурнахъди аьлакъалу апІури шуйи.

«Дербенд-намейиъ», А.-Къ.А. Бакихановдин «Гюлистан-и Ирам» ва Гъ.-Э. Алкъадарийин «Асари-Дагъустан» китабарийъ дибикинайиганси, VIII-пи аьсрин гъацІарийъ Абумуслимди, чаз вари Дагъустан табигъ дапІну, дидин жорбежюр вилаятарийъ гъюкумдрар тйин апІуру. Табасарандийъ гъюкумдарди Мягъяммед маасум ва шариаьтдин ляхнариз лигбан бадали дугъаз кюмекчйирди къюр къади тйин гъапІнийи.

Табасарандийъ гъюкуматдин эвел думу улихъдин Къавкъаз Албания гъюкуматдиз дахил шулайи деврарийъ абхъра. Къавкъаз Албания ихъ девриз улихъна IV аьсрихъан ихъ деврин IV аьсризкъан гъабхъну. Кюгъне автор Страбонди мялум гъапІганси, ихъ девриз улихъна IV аьсрийъ Албания саб-швнуб йицІуб паяриз жара гъабхънийи ва думу гъарсаб пайнан зиин сар гъюкумдри агъавал апІури гъахъну. Моисей Хоренскийин улупбариинди, Албания 3І пайназ жара дапІнайи. Албанияйин гъадму паярикан саб Табасаран вуди гъабхъну. Табасаран идара апІури чан гъюкумдрар ади гъахъну. Дулар Албанияйин паччагъдиз табигъ вуди гъахъну.

Хъа А.-К.А. Бакихановди гъамци бикІура: «Ануширванди Албания ургуб агъавализ жара апІура. Дуларикан саб амир Гъижраншагъ кІул'ин али Табасаран ву. Къавкъаз Албания саб-швнуб йишваз дабгъуру ва Табасаран XVI-пи

аьсрин кьюбпи гьацІазкъан чан кІул’инди вуйи виляят гьабхьну. Эрменйирин тарихчйирин бикІбарий, табасарандин гьюкумдрариз «нахарар» кІури гьахьну, хьа фарсари ва аьрабари дурариз амрар, шагьар, пачгьар кІури гьахьну.

Масудийин (X-пи аьср) вахтна Табасаран Бал-ал-абвабдин (Дербент) амир Абд-ал-Маликдин худли идара аплури гьахьну. Масудийи гьибикІну: «Къавкъаздин дагъларий Ширвандин виляят Табаристандин (Табасаран) виляят-дихъди гьуншивалиь а, думу гьамусьяаьтди Баб-ал-абвабдиь (Дербентдиь) айи мусульман Абд-ал-Маликдин хдул ву».

Табасаран XVI-пи аьсриь чан кІул’инди вуйи виляят хьувалин гьакьнаан Табасарандин майсумарин виляят Дагъустандин ахью виляятарикан сабнуб вуйивали шагьидвал аплура. Табасаран ахью виляятарикан сабнуб хьибдайи, эгер думу чан кІул’инди вуйи виляят дайиш.

Айи улупбариинди, Табасарандин виляят XVI-пи аьсрин кьюбпи гьацІаь дабгьуру. Архиварий айи XIX-пи аьсрин 70-пи йисарин мялуматари улупура-ки, Табасарандин паччагьлугъвал дабгьувал 300 йис мидиз улихьна, яна XVI аьсрин тахминан 70-пи йисари гьабхьну. Гьаддихъанмина Табасарандин агъавал кьюб пайназ – майсумариз ва къадйириз пай шулу. XVI – XVII-пи аьсрарин гьядисйирихъди сабси тарихарий «Табасарандин Ак-Масум» хандикан дибикІна. ГьуштІларин Рамазнура чан бикІбарий табасарандин гьюкумдар Хусен хан Масум кІваин аплура.

Гьелелиг дидихънайи тарихариинди, XVII-XIX-пи аьсрарий табасарандин гьюкумдрар гьамрар вуди гьахьну:

- 1593 йис – князь Кадит Зихрарин бай.
- 1037 /1627 – Кадирбеган бай Булхай бег.
- 1587 /1629 – Табасарандин хан Ак-Масум.
- 1630– 1631 – Хусен хан Мавсум.
- 1042/1632 – Кадир беган бай Мухаммед Агъа бег.
- 1045/1635 – Мухаммед хан беган бай Алихан бег Масум.
- 1055/1645 – Алихан беган бай масум Къазихан бег Масум.
- 1058/1648 – Гьясан беган бай Мягьяммед Агъа бег.
- 1060/1650 – Гъазихан бег масумдин риш Яра Жигъан бика.
- 1070/1660 – Халифат беган риш Хадижат бика.
- 1071/1661 – Буржи Али беган бай Гъазихан бег масум.
- 1071/1661 – Гъазиханбеган бай Аьлиханбег масум.
- 1074/1664 – Халифат бег масумдин бай Гъазиханбег масум.
- 1079/1668 – Гъазихан беган бай Халифат бег масум.
- 1080/1669 – Сурахан бег масумдин риш Шах Султан бика.
- 1080/1669 – Мягьяммед беган бай Мягьяммед Гьюсен бег.
- 1083/1672 – Барак беган бай Рустамбег масум.
- 1088/1677 – Рустам бег Масумдин бай Гъазихан бег масум.
- 1088/1677 – Аслан беган бай Халил бег.
- 1099/1687 – Гъазихан бег масум – Хадират бег масумдин бай.
- 1099/1687 – Къадирбег – Мягьяммед Хусен беган бай.
- 1099/1687 – Мягьяммед Гьюсен беган бай Мягьяммед Агъа бег.
- 1101/1689 – Мягьяммед Гьюсен беган риш Бади́р Султан бика.
- 1107/1695 – Аьли беган риш шах Султан бика.

1107/1695 – Мусабеган бай Мягьяммед Хусен бег.
 1112/1700 – Жигъанбика – Сурухан беган майсумдин риш.
 1113/1701 – Къарахан беган риш Угълан керки бика.
 1114/1702 – Мягьяммадхан беган бай Аслан бег.
 1118/1706 – Рустам беган бай Гъазихан бег масум.
 1125/1713 – Гъазихан бег масумдин бай Сурухан бег масум.
 1126/1714 – Мягьяммед бег масумдин бай Муртузали хан бег.
 1141/1728 – Халил беган риш Салихат Султан бика.
 1143/1730 – Шамхал беган бай Мирза бег.
 1150/1737 – Мягьяммед бег майсумдин риш Саяд бика.
 1151/1738 – Ших Аблихан беган риш Шагърибан бика.
 1153/1740 – Мягьяммад бег майсумдин риш Жигъан бика.
 1154/1741 – Муртузали беган риш Бадир Султан бика.
 1155/1742 – Сурхан бег майсумдин бай Мягьяммед бег.
 1156/1743 – Халисар беган риш Бикенди бика.
 1158/1745 – Муртузали хан беган бай Мягьяммед бег.
 1158/1745 – Муртузали хан беган риш Салихат Султан бика.
 1163/1749 – Къарахан беган бай Баба бег.
 1171/1757 – Къарахан беган риш Тузлу ханум бика.
 1183/1769 – Мирзахан бег Наврузбеган бай Муртузали беган бай.
 1185/1771 – Мирза беган бай Саил бег.
 1188/1774 – Саил беган бай Агъа Мирза бег.
 1188/1774 – Мирза беган бай Ших Абли бег.
 1190/1776 – Саил беган бай Хан Мягьяммед бег.
 1196/1781 – Муртазали бег масумдин бай Навруз бег масум.
 1196/1781 – Навруз бег масумдин бай Агъаси бег.
 1201/1786 – Мирза беган риш Кавгъар Султан бика.
 1219/1804 – Мягьяммед Зугъраб майсумдин риш Ханум бика.
 1221/1806 – Зугъраб майсум Шамхали беган бай Мягьяммед бег.
 1226/1811 – Шамхали беган риш Перижигъан Ханум бика.
 1226/1811 – Шамхали беган бай Шамхал бег масум.
 1243/1832 – Албурибеган хпир Патиман Мамакъайин риш.

Зиихъ улупнайи Табасарандин гюкумдрарин таблицайи майсумарин гюкум сарихъан сарихъна гъябгъюрайиб улупура.

Гизаф пай зиихъ улупнайи гюкумдрарикан жюрбежюр тарихариъра дупна.

XVI-пи аьсрин гъядисйирихъди аьлакьалу вуди тарихдиъ табасарандин эмир Хож (гъуж) Аьлдикан дибикӀна.

Турцияйин сяргъятчи Эвлия Челебийи тахминан 1647-1649-пи йисари Табасарандин Михаил шагъдикан бикӀура.

XVII-пи аьсрин аьхириъ – XVIII-пи аьсрин эвелариъ Табасарандин саб пайнан гюкумдар Мягьяммад масум, хъа тмуну паярин гюкумдар Рустам ва Аьлибег вуди гъахъну.

1722-пи йисан Табасарандин гюкумдарар Сурхай ва Рустам вуйи, 1728-пи йисан – Мягьяммед масум, 1728 –пи йисан – Рустам бег къади.

Табасарандин гюкумдрарин арайиъ дявйир шлу вахт чан хайирназ ишлетмиш дапӀну, Дербентдин Хан Фет Аьлди Табасарандиъ чан гюкум ижми апӀуру.

XVIII-пи аьсрин 70-пи йисари Муртазяли майсум йикІуру. Дугъан бай Наврузбегкан майсум шулу. Думу ибариз дербхърур вуди хъпаз лигну, гьюкумдарвал дугъан бабу, Ханум бикайи, Къарахан беган шуру, апІури гъахъну.

XVIII-пи аьсрин 80-пи йисарин къялариъ Ханум бикара кечмиш шулу.

Саб вахтналан Аьли Къули майсум шулу, хъасин думу масумвалихъан гъадаъну, Мягъяммад Гьюсен бег дерккру.

Мягъяммед Гьюснан къяляхъ Табасарандин гьюкумдрар вуди дугъан гъард-шар Сугъраб, Шамхал ва Шамхалин бай Къирхляр-Къули шулу.

XVIII-пи аьсриъ Табасарандиъ гьюкумдарвал Абсали ва Къадийи гъапІ-нийи.

XVIII-пи аьсрин аьхириъ заан Табасарандин саб хайлин гъулариъ гьюкумдарвал Рустам къадийи ва дугъан чвийр Мирза къадийи, Мягъяммед къадийи, Мягъмуд бегу гъапІнийи. Хъасин тарих гъамци гъябгъюра:

1800 йис – Табасарандин къади Гъазимулла.

1801 йис – Табасарандин къади Мягъмуд.

1801-1802-пи йисари – Сухраб бег масум.

1802 йис – Табасарандин гьюкумдар Рустам йикІбалан къяляхъ, Аьлибег Агъа.

1802 йис – Аьбдулла бег.

1803-пи йисан Рустам къади гъакІну ва гьюкум Мягъяммед къадийин хлиз гъюру.

1806-пи йис – Табасарандин гьюкумдар Аьбдулла бег.

1806-пи йис – Майсум Мустафа бег.

1807-пи йис – Табасарандин къади Мягъяммед.

1807-пи йис – Масум бег, Мягъмуд бег, Мустафа бег, Къарчагъский Табасарандин гьюкумдрар вуйи.

1811-пи йис – Табасарандин гьюкумдар Мягъяммед майсум.

1819-1825-пи йис – Къирхляр Къули майсум бег.

1819 йис – Табасарандин Аьбдуризакъ бег къади.

1819 йис – Агъмад пашайин бай Аьлбури бег.

1830-пи йис – Табасарандин майсум Ибрагъим бег.

1830-1850 йис – КарчІгъарин Ибрагъим майсум.

Саб жерге улупбариинди, Ибрагъим бег гъакІган, дугъан худлин бай Алаяр-бегу, хъа тмуну далилариинди, Султан Агъмад бегу Табасарандиъ гьюкумдарвал апІуру.

1845-пи йисазкъан Заан Табасарандиъ Шагъмардан къадийи агъавал гъапІ-нийи.

1845-1851-пи йисари Мягърягъарин Исмаил бег къибла Табасарандин гьюкумдар шулу.

1851-пи йисан заан Табасарандин къади вуди Айди бег Рустам къади шулу.

1851-пи йисхъан Асккан Табасарандиъ Султан Агъмед бегу агъавал гъапІну.

1856-пи йисан Заан Табасарандин къади вуди Эльдар бег дерккру.

Гъамци гьюкумдрар саб кюлфетдиан ктагъувал гъюблан-гъюбаз ирсвалин гьюкумдиз илтІибкІуру.

XIX-пи аьсрин 60-пи йисари Дагъустан областдиъ гьюкумдарвал апІбан проект тасдикъ гъапІну ва Дагъустан саб-швнуб округдиз пай шулу.

Гъаци Заан Табасаран – Къяйтагъ-Табасаран округдиз, хъа Асккан Табасаран Кюре округдиз дахил шулу.

Гъаму къайдаи табасарандин бегарин хилиъ улихъдиси гьюкум гьибтру ва Табасарандиъ набарра тийин апІуру. Заан Табасарандиъ сарпи наиб вуди Илдар къадиийн бай Бейбала бег тийин апІуру.

Заан Табасарандин гьюкумдарин гъакънаан аьраб чІалниинди гьибикІу документ Ярса гъулаъ яшамиш шулайи Ф. Ибрагъимовдихъ хъайи.

Хючнаарин Мягъяммед къади беган баяр Эскендер бег, Агъариза бег, Абдулкъадир бег вуйи. 1812-пи йисан Хючнаарин Мягъяммед къади кечмиш гъахънийи ва Муртазали къадиийн бай Мирза къади Табасарандин къади шулу. Мирза къадиийиз кюр бай аий: Исмаил бег ва Шихяли бег. Исмаил бегаз сар Мягъяммед Риза кІуру бай аий, хъа Мягъяммед Риза беган юкъур бай аий: Исмаил бег, Шихяли бег, Мирза бег, Гъасан бег.

Табасарандин гьюкумдарин гъакънаан саб къадар материалар архиварийъра а. XIX-пи аьсрин сабпи гъацІариъ гъахъи Табасарандин бегар:

Полковник Султан Агъмад бег – Сыртыч гъулаъ.

Агъа Мирза беган бай Аслан бег – ТинитІ.

Паша бег – Гюгърягъ гъулаъ.

Къихляр Къули Майсумдин бай Ших Аьли бег – Гюгърягъ, Ужихъ гъуларийъ.

Агъа-Мирза беган бай Аслан-бег ва Бейбала беган бай Ибрагъим паша – Заан Табасарандин бегар.

Исмаил къадиийн бай Мамирза бег – Мягърягъ.

Абдула беган бай Панагъ бег – Мугъартийиъ.

Иса къадиийн бай Агъа бег – Камахдиъ ва Рукель.

Искендер бег – Митягъийиъ.

Альбури беган бай Агъмад паша – Дарвагъ.

Бейбала бег – Гъимейдийиъ, Билгъядийиъ, Зид'яндиъ.

Бегляр бег – Зиль, Екрах, Паттил.

Эльдар къади – АхъитІ, Фиргъил, Имшнигъ.

Фет Аьли бег – Хючна, ЦІуртІил.

Абдул къадир бег – РушвІил, Куркакк, ВартавтІил.

Гъажиаьли беган бай Искендер бег – Арак.

Агъмад бег – Цухдигъ.

Мягъяммед бег – Вичрикк.

Эльдар къадин бай Касим бег – ЖугътІил.

Агъмад беган бай Бейбала бег – АхъитІ

Ахъириъ къайд дапІну ккундуки, Табасарандин гьюкумдарикан му макъалайиъ тувнайи мялуматар Дагъустандин тарихдиъ сабпи ражари ахтармиш дапІнайидар ву.

Мягъяммед ГЪЯСАНОВ,
тарихдин илмарин доктор, профессор,
РФ-дин ва ДР-ийн илмарин лайикълу гъуллугъчи

ЛЕЗГИ ВА ТАБАСАРАН ЧІАЛАРИН БАГАХЪЛУВАЛАР

Тарихчи Мягьямед Гьясановдин «Лезги-табасаран чІаларин дестейикан фикрар» («Литературайин Табасаран», 5 (2022)) макъала лап аьшкъниинди гъурхунза. Аьхириъ автори макъала гъурхдарикан му месэлайин гьякънаан чпин фикрар журналин редакцияйиз хътауб ккун апІура. Гьаддиз йиз фикрар ачухъ апІуз мажбур гъахъунза.

Гьелбетда, авторин метлеб ву табасаран халкъ ва табасаран чІал за апІуб. Хъа мицдар макъалйир вари дагъустанлуйири урхбан бадали урус чІалниинди вуйи журналарик ва газатарик чап дапІну ккунду. Гьадмуган лигурхъа, мициб макъала гъурху лезгйири, аварари, даргйири, ва имбу халкъари фу кІуруш.

Йиз фикриан, «чІаларин десте» пуб дюз дар. Дупну ккунду «чІаларин группа». «Десте» пуз шул инсанарин гъварчназ (солдтарин десте), ясана ничхрарин гъварчназ. В.М. Загъировдин «Русско-табасаранский словарь» (2017) дибикІ-на: «группа – группа, десте». Гьаддиз «группа языков» – «чІаларин группа» дубхъну ккунду.

Ав, йиз ва Мягьямед Гьясановдин студентвалин вахтари аварари, даргйири, лакари, учуз лезгйир кІуйи. Думу жигьил студентариз табасаранар хусуси миллет вуйиб, дурариз чпин чІал айиб аьгъдайи.

Йиз аьгъювалариинди, табасаран чІалниинди урхуб-бикІуб яратмиш апІбаз сифте кюмек гъапІур лезгижви Гь.Гьяжибегов ву. Ихъ чІалниин лихуз хъюгъю Темирхан Шалбузовдин хпир лезги дишагъли вуйи, Бейдуллагъ Ханмягьямедовдин дада ва хпир лезги дишагълийир вуйи. Гьелбетда, муариз ужуди лезги чІал аьгъйи. Узура лезги ученикарра аий хиварин къялан мектебдиъ урхурайиган, лезги чІал аьгъю гъапІунза. Мягьямед Гьясановди бикІура: «Табасаран чІал гъюру наслариз уьбхювал ихъ буржи ву. Гьаму месэла гъял апІбаъ ихъ чІал лезги чІалнахъан азад апІбансиб мяна а.» Му гафарин фици гъавриъ ахъну ккунду?

Ухъуз аьгъюб, лезги ва табасаран чІалариз сабстар гизаф гафар а. Мисалназ, лезгйирин «Вахтар ва инсанар» кІуру телепередача а. Ухъура гъамци кІурахъа. Му гафар лезги чІалнандар вуйин, дарш табасаран чІалнандар? Гьелбетда, кьюбиб чІалариндар.

Мягьямед Гьясановдин гафариинди, «...Дагъустандин кюгъне чІал дабгъуз хъюбгъну ва дагъустан халкъарин гъамусдин чІалар – авар, дарги, лак, лезги, табасаран ва жарадар арайиз гъюз хъюгъну». Дагъустандиз сифте саб чІал гъабхъну пувал ахъю гъалатІ ву. Диалектикайин къайдйириинди дици хъуб гъичра мумкин дар. Дагъустандиз уч гъахъи халкъариз чпин хусуси чІалар ади гъахъну.

Ихъ тарихчийи хъана бикІура: «...Кюгъне табасаран чІалнакан лезги чІал дапІна». Хъа лезги-табасаран чІаларин группа пуз хъюгъиш, белки, агъуларизра ккун шул «агъул-лезги-табасаран чІаларин группа» пуз, фицики му шубуб чІалариз гизаф багахълувалар а. Му ляхниин ихъ адлу филолог-профессор Велибег Загъиров дилихна.

Гьелбетда, лезги ва табасаран чІалариз хайлин фаркъваларра а. Месэла, ухъухъ гысабарин къайда «йицІбариинди» ву, хъа лезгйирин – «къабариинди». Лезгйириз ухъузси сумчІур, хъуцІур, йирхъцІур ...кІуру гафар адар.

«СумчІуриз» дурари къанна йицІуб кІура, «йирхьцІуриз» – шубуб къаб, «ург-цІурна хьубдиз» – шубуб къабна цІухьуб.

Узу МГУ-йин профессорди дюзмиш дапІнайи «История Ирана» кІуру китаб хилиъ кІажна къалам ади гьурхунза. Му китабдик лезгйирикантиан табасаранарикан гизаф дибикина. Улихьнара узу гьапунза, хьана текрар апІураза – гьапІ-руб ву табасаран дишагълийирин халачичивал?! Му кеспи лап къандиси табасаранарихъан лезгйирира аьгъю гьапІну. Хъа имбу дагъустанлуйириз гъира аьгъдар. Персар халачйирин аьхю устадар вуди гъахъну ва гъира иранари думу сяннаьткарвал давам апІура. Му далилиан, йиз фикриан, сифтейин табасаранар Дагъустандиз Персияйиан гъафивал тасдикъ шула. Мумкин ву табасаранар Персияйин саб бицІи миллет вуди хьубра. Гъаци, агъсакъларин гафариинди, лакар Турцияйиан гъафидар вуди хьуб мумкин ву.

Тарихчи Мягъямед Гъясановди швнуб-сабан текрар апІураки, табасаран чІалназ 52 гъярф ади ккунду кІури. Мугъан гафариинди, ИЯЛИ ДФИЦ РАН-дин илмин гьуллугъчи Шарафутдин Дашдемировди кІурайи цІийи гъярфар «гг», «дж», «жв», «шв», «чв», «ччв», «чІв» къабул апІуб дюз ву.

Мягъямед Гъясановди дюзди кІура: «XX-пи аьсрин 30-пи йисари табасаран интеллигенцияйин сасдар вакилари ихъ халкъдин арайиъ азербайжан чІалниинди урхуб-бикІуб дерин дапІну, думу ихъ литературайин чІалнан бинайиз гъадабгъувал тІалаб апІури гъахъну». Мициб ляхин табасаран чІалназси, вари Дагъустандин чІаларизра ккабалгуз хьюгъну. Дагъустандин улихъгандин регъбер Аьбдурягъман Данияловдин «Дагестан: время, судьбы» (1991) китабдик дибикина: «1926-пи йисан Дагъустандин мялимарин сабпи техникумдиъ урус чІал тюрк чІалназ илтІибкІну. Му ляхниз аварарна даргйир къаршуди гъахънушра, имбу миллетар разиди гъахъну. Гъаддихъди сабси, пуб лазим вуки, 1948-пи йисазкъан Дагъустандин сарпи регъбер ва хайлин районарин кІули айидар азербайжанар вуди гъахъну. Азербайжандин регъбер Багъировдин Дагъустан чпикинди кпикъуб метлеб вуди гъабхъну. 1942-пи йисхъанмина Дагъустандин регъбер вуди гъахъи Аьзиз Аьлиев дидиз къаршуди удучІвну, фицики дагъустанлуйирира думу ляхин къабул дарапІрубдин думу гъавриъ ади гъахъну.

Лезги ва табасаран чІаларин багахълувал хайлин гафарииндира тасдикъ апІуз шулу: акв-экв, гиди-гада, дада-диде, гьюр-къюр, къаб-къад, миш-миш-машмаш, мил-мел, ригъ-рагъ, риш-руш, саб-сад, сус-сас, ул-вил, хил-гъил ва жарадар. Урус чІалнаан дуфнайи гафар ктарди, лезги ва табасаран чІалариз агъзуртІан артухъ сабстар гафар а.

Гьюрматлу Мягъямед! Яв тІалаб тамам апІури, йиз фикрар аьян гьапІунза. Гизафдарихъди уву рази даршлубра аьгъязуз, хъа узу математикдин логикайиинди дурариз гъилигунза.

Шихмягъямед ГЪЯМИДОВ,
аьлим, шаир

«Табасарандин нулар» — 90 йисан халкъдин гъуллугънаъ

РИГЪДИН НУРАРИСИ МАНИШИН ТУВРИ, ГЪИТ ГЪАРГАНДИЗ ГЪУБЗРИ...

Мялум вуйиси, 1932-пи йисан удубчІвуз хъюбгъю ихъ халкъдин багъри газатдин щци 90 йис тамам гъабхъну. 2022-пи йисан 3-пи декабриъ «Табасарандин нулар» газатди чан юбилей къайд гъапІну. Му шадлугънан серенжемдиз жюрбежюр цирклариъ ляхин апІурайи ихъ халкъдин адлу вакилариз, жямаятлугъ касариз, журналистариз, артистариз ва аъдати агъалйиризра теклиф дапІнайи. Думу серенжемдин улихъ, аъхиримжи йисари газатдиз регъбервал туври, думу улихъна гъабхуз чалишмиш шули, газатдин артмиш'валик ахъю пай киврайи газатдин кІулин редактор Гюлягъмад Маллялиевдихъди сюгъбат гъубхунза.

— Ихъ багъри газат халкъдин гъуллугънаъ ади, магъа 90 йис тамам дубхъна. Му вахтнан арайиъ, дид'ин зегъмет зигури гъахъи инсанарси, деврарра кмиди швнуб-саб ражсари гъюдюхну. Амма газатдин гъяракат яваиш гъабхъндар, зат дедребккди, думу ми-мидарди саб аьсригъкъан чапдиан удубчІвура. Му, гъелбетда, ахъю хъуркъувал ву, ва дидиз вари деврариъ тІалаблувал айивал ачухъди рябкъюра. Гюлягъмад Нурияевич, газатдиз мициб къувват фти вая или тувра?

— ЮкІв хъади, ккунивалин гъиссариинди ккебгъу ляхниз, илагъки думу мянфяагълуб вуш, дидкан имбудариз хайир аш, хусуси къувватра, инсанарихъан ва аьламдихъан кюмекра шулу. 1932-пи йисан Темирхан Шалбузовдин ва дугъаз му ляхниъ кюмек туву касарин кІваз гъафи ният — табасаран чІалниинди газат адабгъувал — шидси марцциб гъабхъну, думу мучІу уьмриъ савадсузвали дачІаркІнайи, ахъю дюн'яйиъ шулайи гъядисйирикан хабар адру халкъдин хилиъ ишигълаван чирагъ ивувализ барабар гъабхъну. Ва гъадмуган ихъ газатдиъ дидин биначйири иву марццивалин гъевес, багъри халкъ бадали дурари кабхъу цІюмгълин манишин гъира чІивиди ими. Газатдин тарихдиъ хайлин читинвалар гъахънушра, дурарихъан рапрапар апІури убгурайи му цІюмгъял ктІубшвуз удукъундар. Умудлу вуза, табасаран халкъдин арайиъ ватандихъан, халкъдихъан юкІв убгурайи инсанар имиди, газатдин редакцияйиъ халкъдиз вафалу касар лихури имиди, дурари му гъевес ктІубшвувра гъитидар. Натижа йивури, жикъиди пуз ккундуз — газатдиз къувват гъаму узу зиихъ къайд гъапІу марцци ниятну ва думу гъира кІулиз адабгъурайи инсанари тувра.

— Гъамусдиз газатдин 9027 нумра ихъ ватанагълийирин хизанариз дурукъна. Аъхиримжи вахтна газатдин машариъ лап улихъна йисарин нумрийириан зат дигиш дарапІди туврайи макъалйири газат урхрудар хиялариинди думу девриз къяляхъ гъахура. Яв фикриинди, гъаму вахтнан арайиъ, газатдин тематикайиъси, дидин артмиш'валигъра фицдар дигиш'валар духъна?

— Газатди, дугъридан, лап ярхи ва ахъю рякъ ккадапІна. Эгер чапдиан удучІву сабпи нумрийир гъийиндарихъди тевиш, дурарин фаркъвал ахъюб ву. Думугандин нумрийириъ макъалйир лап жикъидар, табасаран гъуларий кІули

гъягъюрайи гъядисйирикан саб-кьуб цларниинди хабар туврайидар вуйи. Асас тема – колхозар гъурмиш апIувал, социалист уьмрин ужувларикан, компарти-
яйин хъуркьуваларикан ва гъуларин мяишатарийъ гъягъюрайи фасларин лях-
нарикан ктибтувал вуйи. Хъа думугандин газатдиз ва думу урхрудариз кьуб
ужуб лишан хас вуйи, гъи, гъайифки, дурар, деврин гъял-агъвалат себеб вуди,
марцциди дургра. Саб гъапиб, газат урхрудари юкIв хъади, жанлуди газатдиз
бикIури гъахъну – чпи шагъидар шулайи, цийи уьмур дивуз манигъ'вал апIу-
райи жюрбежюр къайдасузваларикан, ерли гъакимарин жинжал ляхнарикан ва
гъ.ж., ва макъалайин аьхирийъ чпи къайд дапIнайи нукъсанваларин улихъишв
гъадабтIуб тIалабра апIури гъахъну. Кьуб гъапиб, думуган чап дапIнайи гаф-
наз ахъю кьувватра айи – «Уьру Табасаран», хъасин «Колхоздин уьмур» газа-
тарин машарийъ «Ич газетдиинди» рубрикайи-ккди журналистари чпи улихъ
нумрийирийъ туву макъалирийъ улупнайи далилар субут хъуваликан ва тахсир-
крарин гъакънаан лазим вуйи уьлчмийр къабул апIуваликан хабар туврайи
макъалийр кми-кмиди рякъюз шулу. Хъа гъи, журналист варж ражари гъакъ
вушра, «аьхиримжи гъакъ» адабгъурайир, гизафси, тахсиркрихъан чан хилиз
гъакъ дурубкънайи судья ву.

Газатдин артмиш'валикан улухуруш, му вахтнан арайийъ газатдин рябкъю-
вал ва машарин къадарра дигиш гъабхъну. 1938-пи йисазкъан газат ихъ аьдати
альбомдин кIажун кIалбийди, 4 маш ади, латин гъярфарин бинайиинди гъяф-
тайийъ саб ражари чап апIуйи, хъасин саб жикъи вахтнаъ АЗ кIалбийди – кьуб
маш ади, вахтналан – цийикIултIан 4 маш ади, хъа 1970-1980-пи йисари гъяф-
тайийъ шубуб ражари удубчIвур гъабхъну. 1995-пи йисхъан, газатдиз респу-
бликайин статус тувиган, думу гъамусаяъ айи кIалибнаъди чапдиан удубчIвуз
хъюбгъну – АЗ, 8 маш ва гъяфтайийъ саб ражари.

Гъелбетки, тема жигъатнаанра газат лап жюрбежюруб дубхъна – журнали-
стари чпин макъалирийъ спортдин, культурайин, экономикайин, политикайин,
яшайишдин, гъулан мяишатдин, промышленностдин, туризмдин ва уьмрийъ
учIврайи цийи циркларин месэлийр гъитIирккура. Ахъю фикир республика-
йин гъирагъдийъ хъуркьувалар гъадагъури, ватандин ад за апIурайи ватанагъ-
лийирикан бикIбаз туврача; «Годекан» ччвурнаккди урус чIалниинди туврайи
машарийъ ихъ аьлимарин табасаран тарихдиз, культурайиз, чIалназ, этнографи-
йийз бахш дапIнайи макъалийр чап апIурача.

**– Гюлягъмад Нурияевич, уву газатдин кIулийъ дийигъну, магъа йирхъудни
йис гъябгъюра. Гъи «Табасарандин нулар» газатдин хабрар тувбан
политика фициб ву? Уьлкейин, республикайин, табасаран халкъдин
уьмрийъ гъягъюрайи гъядисйир, дигиш'валар газатдин машарийъ атIагъаъ
журналистарихъна фицдар-вуш хусуси тIалабар ва, газатдин машарийъ
тувуз даршлу, къадагъа дапIнайи темийир айин?**

– Газатдин хабрар тувбан политика гъамциб ву: ахтармиш дарапIу мялума-
тариз, инсанар асккан ва алчагъ апIру макъалийриз рякъ тутрувувал. Гъи багъ-
ри халкъдикан ва ихъ ватанагълийирикан, гъадму гъисабнаан, ихъ районарин
кIулийъ айидариканра учу чIуруб бикIуз гъялак шуладарча, фицики, авторин
ччвур ккидривди, жвуван маш гъитIибкIну, вуйибра-дарубра бикIрудар, чиркин
макъалийрихъан тувру пулихъ инсанар асккан апIрудар гъамусаяъ социалин
сетарийъ къадарсуз гизаф духъна. Газатдин яш – 90 йис – агъсакълин яш ву, хъа

му яшнаъ ади кучІлар аІуб, инсанар чиб-чпигъ гъяуб, урхурайидарин терфнаан биціи вахтназ газатдихъна маракълувал артухъ аІуз кІури, лазим дару, гъал хъйи мялуматар халкъдин арайиз адагъуб, йиз фикриан, ухшарсуз ляхин ву. Газатди халкъ сатІи дапІну ккунду, гъярхънайидариз мясляабтнахъна дих дапІну ккунду.

Гъаддихъди сабси, редакцияйиз флану чиновникдилан аърза хъади, ясана чпин месэла гъял аІуз кюмек ккунди илтІикІрудариз учу, гафни-индиси, редакцияйиз айи мумкин-валарииндира кюмек тувуз чалишмиш шулача. Гизафси, гъалмагъал арайиз хру материал чап аІайиз, дидиъ улупнайи месэла гъял аІуз шлу касарихъна илтІикІури шулча. Хъа эгер, чак тахсирра кади, думу кІул' инра гъададабгъру гъакимар алахъуруш, гъелбетки, макъала чап аІурча ва къанундиъ улупнайи саягъниинди думу гъял аІІбан бадали, жафйирра зигури шулча. Хъа думу дережайихъна ляхин асуллагъ гъюри шулдар.

Къадагъа дапІнайи темйирикан улхуруш, дицдар темйир адар. Газат – халкъдин фикрар, хиялар арайиз адагъру гимдик гъисаб ву. Гъарсар газат урхурайи касдихъан флану темайиан чан фикир ачмиш аІуз шулу – учу дициб мумкинвал туврача ва гъаци дубхънура ккунду. Мисалназ, инженервалин пише гъадабгънайи ихъ ватанагълийиз бабан чІалнан гъякънаан чан фикрар арайиз адагъуз ккунду, гъаз гъапиш чІалнан къисматнахъан дугъан юкІв убгура. Гъаз узу дугъаз му ляхниъ манигъ'вал аІуру, чІалниин лихурайи аълимдиз дугъан фикрар къабул шулдар кІури? Ясана билогийин дарсар киврайи мялимдиз жвуван гъулан тарихдикан газатдиъ бикІуз гъаз ихтияр адар? Эгер «Табасарандин нурар» чап аІІбан илмин дакъат вуййиш, жара башкъа. Думу халкъдин газат ву, гъит бикІри, хъа газат урхурайири, саб темайиан вуйи жюрбежюр фикрарихъди, фаркъвал айи лигбарихъди таниш гъахъиган, чаз лазим вуйиб гъядябгъиди, чав гъубхубдиз

лайикълу кьимат дивди. Пуз ккундузуз-ки, «Табасарандин нуру» газат урхурай-идар ужуб билиг гьадабгънайидар, яркъу агъювалар айидар ву.

Гьамдихъди сабси, къайд дарапИдара гьибтуз шулдарзухъан: табасаранарин яшайишдиз, уьмрин лигбариз, аьсрарин камаллу аьдатариз хас дару ва дюн' яйиь гьи, гъайифки, яркъуди тарагъурайи эдеб-суз ляхнарикан хабар тувру макъалйир газатдиь саб вахтнара тувидарча.

– *Интернет ихъ уьмриь убчIвну, дидин мумкинвалар яркъуди ишлет-миш аПуз хъюгъхъанмина, электрон-ный жюриейин хабрарин дакъатарин фуну жюриейинра мялумат рягъятди гъадабгъуз шулайи вахтна, печатдин хабрарин дакъатариз, чпин тIалаблужвал усбат аПури, хъана мянфяаьтлуди ляхин аПуб алабхъура. Гьаддиз гъийин йигъан багъри чIалариинди удучIеурайи изданийрин улихъ подпискайин месэла*

учIруди дийибгъна. Думу гъял аПуз фицдар чарйир агурачва?

– Подписка йизра, редакцияйн гьарсар журналистдинра кІван зиян дубхъ-найич. Гъи неинки газатар ва китабар, хъа сацІиб кІулин маълиз ляхин апІуз гъитру мялуматар урхуз ккунидар лап чІикъри духъна. Гъи учуз му терефнаъ кюмек туврайидар йицІбар йисариинди газатдиз вафалувал улупурайи касар, гъацира районарин мектебарин мялимар, духттар ва бюджетдин идарйирин ва-килар ву. Меценатарира гьар йисан – чпихъан шлубси, ихъ районарин кІулиъ айидарира бязидари кюмек апІуру. Электронный подпискара айич, амма дидин къадар лап бицІиб ву. Газат убхуз гъевес гъибтбан бадали, макъалирин ерира за дапІну, газат урхурайидарин тІалабарра гъисабназ гъадагъну ккунду. Гъад-диз табасаран чІал ва литература киврайи мялимариз кюмек вуди кми-кмиди жюрбежюр темйириан литературайин машар туврача, кьюб-шубуб вазлик саб ражари «БицІидарин мурччв» маш адабгъурача. Газатдикан яркъуди мялума-тар тувбан бадали, социальный сетарра ишлетмиш апІурача.

– *Аьхириъ юбилейин шадлугънан серенжемдикан... Думу кІули гъабх-бан бадали, гъелбетда, пулин дакъатарра лазим ву. Газатдин 90 йисандин юбилей къайд апІуз кюмекнан хил гъачІабкку ватанагълийириккан фу пуз ишлвухъан?*

– Юбилей тешкил апІуз гизафдари кюмек гъапІунчуз. Ччвурар дисидарза, фицики му дурарин марцци кІваан дапІнайи гъяракат ву, аваза бадали гъапІуб дар. Гъит газатдин юбилейиз харж гъапІу дурарин гъарсаб манатдиина геле-жегдиъ йицІуб манат аьлавади гъазанж гъюри. Бязи ихъ ватанагълийирихъна, юбилейихъди аьлакьалу вуди, сабпи ражари илтІикІунза, яна гъийин йигъаз дурар затра танишди дайзуз, Аллагъди сагъ вал туври чпиз, гизаф ярхи дарапІ-ди, кюмек тувну. Саспи ватанагълийир, учкан фу лазим ву, фтин кюмек апІу-ча кІури, чпи учухъна илтІикІинийи. Гафнииндира, насигъятнииндира, жвуван ляхнииндира кюмек тувдарра а. Йиз фикриан, гъаци дубхънура ккунду – багъ-ри халкъдихъди дидин уьмрин дердлу йигъанра, шадвалин вахтнара юлчи вуди гъабхъи, дидин уьмриъ аьхю роль уйнамиш гъапІу газатдиз игътияж айи вахтна кюмек тувуб баркаллу ляхин ву.

Гьарсаб ляхниъси, мушваъ бицІи къутІкълишнара адарди гьахьундар. Юбилейин улихь гизаф гафар апІрудари, жвуван багъри газатдиз ухьу кюмек тутрувиш, жарадари тутрувур кІурудари, хъа, вахт улубкъан, гаф-чІал гьибисдари, «Рябгъру хюндикк никк даршул» кІуру абийрин мисалин дугъривал сабсан ражари усбат гьапІну.

Хъа уьмур гьациб ву, уьмриъ фу-вушра алабхьуру, диди ужубра, харжибра сифккан апІуру. Умуд кивдихъа, ухьухъна варидихъна, гьадму гьисабнаан бабан чІалниинди удубчІвурайи «Табасарандин нулар» газатдихънара, ихъ табасаран халкъдихънара гележегдиъра уьмрин къисмат мяргьяматлуб шул кІури.

– *Маракълу сюгъбатназ ахью чухсагъул. Ихъ халкъдин терефнаан багъри газат наслариз уьбхбак ва артмиш апІбак пай киву гьарсар касдиз аферин ва ахью чухсагъул пуз ккундузуз. Гьит «Табасарандин нулари» гележегдиъра аьсрариз чан рякъ давам апІри!*

Къайд апІуб лазим вуки, «Табасарандин нулар» газатдин 90-йис тамам хьпан шадлугънан серенжем лап яркъуди ва маракълуди кІули гьубшнии. Жюрбежюр заан гьуллугъариъ айи ихъ халкъдин вакилари – Дагъустан Республикайин Главайин Халкъдин Собраниейиъ айи вакил Нюсрет Омаровди, РД-йин энергетикайин ва тарифарин министр Ризван Мурадовди, Табасаран райондин кІулиъ айи Мягъямед Къурбановди, Хив райондин кІулиъ айи Ярмет Ярметовди, РД-йин сагъламвалин министрин заместитель Раиса Шахсиновайи, аьлимари, милли чІаларин редакциярин кІулин редакторари, жямьяатлугъ касари газатдин аьдрисназ хайлин ужудар гафар гьапннии ва вариди сабхилди диди чан рякъ аьсрариз давам апІувал чарасуз лазим вуйивал къайд гьапІнийи, фицики, халкъдихъна хабрар рукъбалан гьайри, гележегдиъ наслариз марцци чІал уьбхбакра газатди ахью пай кивра.

Сефижат Къасумова

ПОДПИСНОЙ ИНДЕКС:
на год – ПС791-0
на полугодие – ПС246-0

Литературайин Табасаран

На табасаранском языке

